

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 33 (16644)

2003 чылдың
МАРТ 27,
четверг

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң, Чазаанда

ӨРТТЕН КАМГАЛААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның март 23-те ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. 2002 чылда республиканың арга-арыына өрттүн чедирген когаралдарының болгаш 2003 чылда ТР-ниң девискээринге өрттерни өжүреринин, ону баш бурунгаар болдурбазының, чурттакчылыг черлерни өрттен камгалаарының талазы-биле хемчеглер дугайында айтырылганы аңаа чугаалашкан. Кожууннар, хоорайлар чыгыраларының даргалары, арга-арыг камгалаар органнарның, ТР-ниң Онза байдалдар яамызының ажилдакчылары болгаш бо айтырыгга сонургалдыг өске-даа ведомстволарның төлөөлекчилери ону сайгарарына киришкен.

2002 чылда республиканың арга-арыына өрттүн чедирген материалдыг когаралының дугайында илеткелди РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының Тыва Республикада бойдус курлавырлар болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар эргелелинин, арга-арыг эргелелинин удуртукчузу С.В. Сапелкин кылган. 2002 чылда республиканың девискээринге 337 муң гектарга 560 өрт болган. 7160 муң кубометр ыяш өрттенген, өрткө-үнеси 53,7 млн. рубльге деңгезир. Ниитизи-биле арга-арыг өрттеринин чедирген когаралы 101 млн. рубль болган. Өрттеринин өөскүп үнүп турар чылдагааннарнын анализтеп көөрге, ооң кол-ла буруулуглары кижилер болган. 2002 чылда өрттүн айыыл чок чоруунуң дүрүмүн хажыткан 146 таварылганы, арга-арыг өрттенгенине буруулуг 6 кижини илереткен. 130 херекти истелге органынче чоруткан, ооң алданын көргөн.

ТР-ниң Чазаа, арга-арыг камгалаар албан черлери, ТР-ниң Онза байдалдар яамызы өрттерни

өжүрер бүгү-ле болдунар хемчеглерни алганын илеткелчи демдеглээн. Ол сорулгага ТР-ниң Чазааның фондузундан эвээш эвес акша-төгерикти үндүрүп берген. Өрт өжүрер дериг-херекселдер садып алырынга 260 муң рубльди чарыгдан, 1967 километр өрткө удур моондактарны туткан болгаш өске-даа ажилдарны кылган. Ниитизи-биле өрттү өжүреринге 16 млн. рубльди чарыгдан, ол эвээш эвес түң дээрзин айыткан.

Мындыг хемчеглерни ап турза-даа, өрттерни төндүр өжүрер, оларны өөскүтпес ажилды эчизинге чедир боттандырып шыдаваан. Ол акша-көпеектиң чедишпезинден, өрт өжүрер авиацияны болгаш чер кырының албанын чугула техника-биле хандырбаанындан, арга-арыг ажилдакчыларының санының эвээжинден, бар техниканың эргижирээнинден болгаш өске-даа чылдагааннардан болган. Моон уржуундан республика улуг когаралга таварышкан. Ону бо чылын болдурбас дээш белеткел ажилдарын хынамчалыг чорудуп, тускай хемчеглерни ажилдап кылганын илеткелчи түннелинде чугаалаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле Чазак кежигүннери, хуралга чалатканнар санал бергеннер. Олар эрткен чылын арга-арыг камгалаар албан черлери өрт өжүреринге белеткелди кошкак чорутканын демдеглээн. Тываның үнелиг байлаа арга-арыгны өрттен камгалаар ажилды эң-не хынамчалыг чорударынче кичээнгейни угландырганнар. Арга-арыг камгалаар ажилдакчыларның санын көвүдедирин, чаа техника, дериг-херекселдер, идик-хеп-биле хандыраарын, өрттенген арга-арыгны катап тургузар ажилды чорударын,

(Уланчызы 2-ги арында).

ПРЕМЬЕР ДЕКЛАРАЦИЯЗЫН БЕРГЕН

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чаңчыга бергенин езугаар 2002 чылда бодунуң орулгаларының болгаш бодунга хамааржыр өнчүзүнүң дугайында декларацияны үндүрүп органнарның баштай киригеннериниң санынга кирген.

Республика Баштыңы эрткен чылын кол ажилдап турар черинден 455840, 07 рубль алгаш, 59261 рубль үндүрүгнү төлээн. Ооң бүгү чыл дургузунда алган шалыны ыңдыг. Ш.Д.Ооржакта өске орулга алыр чер чок болган. Премьер кадыны-биле иелээ, Кызылда хоорайда 1993 чылда

хуужуткан, ниити шөлү 70,3 дөрбелчин метр шөлдүг квартиралыг. Ынчалза-даа ол күрүнеден арендага алган коттедж хевириниң, ниити шөлү 221 дөрбелчин метр бажында шагда-ла чурттай берген. Чазактың парлалга албанының дыннатканын езугаар алырга, Ш.Д.Ооржактың бодунун

бажынындан аңгы бажынче көже бергенинин ужуру болза, бирээде, ыңдыг деннелин удуртукчунга көргөн, айыыл чок болурунуң негелдезин барымдаалааны, ийде, хөй кыт бажынның өске чурттакчыларына чымыштыг байдал тургуспазы, оларнын айыыл чок чоруун камгалаары болган.

Ш.Д.Ооржактың хууда өнчүзүнге үндүрүг онаар УАЗ-31614 маркалыг чийк машина бар, ону 1999 чылда садып алган.

Президент шаңналы дээш

БӨГҮН ДООСТУР

ТР-ниң Президентизинин шаңналы дээш школачыларның хол бөмбүүнүң маргылдаазына боттарының бөлүктөринге бири-ийиги черлерни ээлээн оолдарның болгаш уругларның 8-8 командалары арткан. Уруглар — “Херел” спорт залында, а оолдар Иван Ярыгин аттыг спорт залдарында ойнап турар. Кайы-даа спортзалдарда көрүкчүлөр сынышпас. Кайы командалар тиилээр дээрзин амдызында до-

гааштыраары берге.

Уруглардан Кызыл кожуунун командасы Улуг-Хемни, а Мөңгүн-Тайганың Сүт-Хөлдүң командаларын 3:0 саннарда уткан. Дараазында Кызыл кожуун биле Мөңгүн-Тайганың командалары ойнаар. Кызылдың №2 командасы Чөөн-Хемчиктин командасын уткаш, Ак-Довурак биле Бий-Хемниң кайызы удар болдур, ооң-биле ойнаар.

Оолдардан Чөөн-Хемчиктин

командасы Кызыл №1-ни, Кызыл кожуунун командасы Тес-Хемниң командасын уткаш, дараазында ойнаарлар. Кызылдың №2 командасын сүт-хөлчүлөр уткаш, Бий-Хем биле Чаа-Хөлдүң командаларының утканы-биле ойнаар. Маргылдаа уламчылавышаан. Тиилекчилерни бөгүн илередип, шаңналдарны тыпсыр.

Иван ХЕРЛИИ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Иракта дайын чорудулгаларындан ылап тодаргай медээлер ам-даа келбейн турар. АКШ болгаш ооң чалчалары боттарының чидириин чарлакшавас. Ирактын чидириин улгаттыр айтырын бодап турар байдал бар. Ынчанмыже оон-моон үүрмек медээлер бар. Американнар Багдадты мурнуу, сонгу талалардан бүзээлээрин кордап турар. Ынчалза-даа баштай Ирактын ийиги улуг хоорайы Басраны ээлеп албаан шаанда, Багдадче халдавас, чүгле бүзээлөп алыр деп, медээ келген. Багдадка ракета-бомба согушкуннарын үзүктөл чок кылып турар.

Эң сөөлгү медээ езугаар, американнар 17 солдадын, британ кезектер 2 кижизин өлүрткен бооп турар. Ирактын чидири 150 кижиде дыннаткан.

1991 чылда Иракка удур “Элезиннерде шуурган” деп дайын операциязының үезинде АКШ-ты 32 күрүне деткип турган. Амгы ирак дайынында АКШ-ты 45 күрүне деткип турар деп, медээ бар, ынчалза-даа Ак бажың 30 күрүнениң даңзызын кириген. Американнар мурнунда ССРЭ-ниң составына эвилел күрүнелери турган чурттар база “чыпшына” берген. Американы деткип турар чурттар болза:

Афганистан
Албания
Австралия
Азербайджан
Болгария
Великобритания
Венгрия
Грузия
Дания
Испания

Италия
Колумбия
Латвия
Литва
Македония
Нидерланды
Никарагуа
Польша
Румыния
Сальвадор

Словакия
Турция
Узбекистан
Филиппинер
Чехия
Элитрея
Эстония
Эфиопия
Мурнуу Корея
Япония

◆ Будулгаазынныг кемниг херектер үүлгеткеш, Россиядан дезип чоруткан Борис Березовский болгаш Логоваз таварыштыр хөй машина мегелеп садып-сааргаш, баятан апарган Юлий Дубовту Иантерпол дамчыштыр дилеп тургаш, Лондонга тудуп бажыңнаан.

Оларны шиидери-биле Рос-

сияже чорудар ужурулуг. Ам дээрзинде истелге чоруп турарын барымдаалааш, оларның хол үжүүн салдырып алгаш, түр салыпкан. Кыйгырткан хүнүнде ле байысаалга черинге кээп турарлар.

◆ Россия эртем экспедициязы чорудар ракетаны Марсче Байконур космодромдан салып

үндүрери-биле белеткеп эгелей берген. Марсче ук ракетаны июнь айда салыр үндүрер.

◆ РФ-тиң Президентизинин Сонгу-барыын федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Валентина Матвиенко Санкт-Петербургда баштайгы хуралды эрттирген. Сорулгалар чугаалажыр ыңдыг-хуралдар доктаамал болурун ол губернаторларга дыннаткан.

◆ Приморьеде Хасан районда Малая Седанка дээр хемчигешке кыдат таладан төтчеглекчилер келгеш, амданыг чем кылыр хөй санныг пагаларны кызыгаар эрттирер деп тургаш туттурган.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ӨРТТЕН КАМГАЛААЛЫ

(Тончүзү, Эгези I-ги арында).

өрттүн күрүнеге, чонга чедирип турар когаралын чурттакчы чонга тайылбырларын саналдааннар.

ТР-ниң девискээринге өрт айылын болдурбазынын айын апрель 1-ден 30-ге чедир чорудар дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

2003 чылда ТР-ниң девискээринге өрттер өжүреринин болгаш ону баш бурунгаар болдурбазынын, чурттакчылыг черлерни өрттөн камгалаарынын талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга сайгарып көргөн. Республиканын аргаарыг албанынын удуртукчузу С.В. Сапелкин сөс алгаш, өртке удур белеткел ажылдары бо чылын эрткен чылдан дээр чоруп турарын айыткаш, чүү кылдынганын таныштырган. Кол кичээнгейни хемчеглерни чедимчелиг ажылдап кылырынче, амыдыралга боттандырынынче ол угландырган.

Чазак кежигүннери, хуралдын киржикчилери хемчеглерниң сайгарылгазынга идепкейлиг киржи, саналдарын киригенер. Суурларны, малчыннарнын коданарынын девискээрлерин долгандыр трактор-биле чарарын, өрт өжүрер кижилерни өөредирин, арга-арыгларже баар оруктарга хыналда постуларын тургузарын, акша-көпөөк-биле хандырылганы экижидерин, аргаарыг камгалаар Тываның авиазвез-

нозунун самолеттарын көвүдөдирин болгаш өске-даа сүмелерин киригенер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгларнын түннелин үндүргөн. Тываның экономиказын хөгжүдөдиринге, чоннун амыдырап-чурттаарынга улуг ужуру-дузалыг арга-арыгны өрттөн камгалаар дугайында шыңгы чугаалашканын ол демдеглээн. Моон сонгаар чүнү кылырынга Дарга доктааган. ТР-ниң хоойлу-дүрүм камгалаар органны өрттүн айыыл чок чоруунун корум-чурумун үрзэн кижилерге хоойлу езуугаар хемчег онаарын күштелдирерин сүмелзэн. Чазак кежигүннерин кожууннарга быжыглаар, олар аңаа баргаш, чыгыргаларнын коллегия хуралдарын эрттиреринге, хемчеглер хүлээп алырынга, чурттакчы чоннун чыыштарын организастаарынга, аңаа арга-арыгнын ажык-дузазынын өрттүн хоразынын дугайында суртаал чорудар даалганы берген. Шаннал фондузун тургузар дугайында саналды Ш.Д. Ооржак кириген, өрт өжүреринге шыгырааннарны оң-биле шаннаар. Кожуун даргаларын бодунун девискээринге өрт айылын болдурбас дээш бүгү-ле хемчеглерни алырынче ол кыйгырган.

Республика девискээринге өрт айылын болдурбас дээш ап чорудар хемчеглерни хуралга хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

“ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ” ПАРТИЯНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Иракка удур АКШ-тын дайын чорудулгазы (КНО-нун чепшээр-режилгеи чокта) делегейнин айыыл чок чоруунун амгы системазын бүзүрөвөс байдалга таварыштырган. Дайын чорудулгазы кылгаш, байдалды нарыыдаткан чорук делегей харылзааларын эрге-хоойлу туружунга болгаш КНО-нун ажыктыг ажылдаарынга шыңгы согугну таварыштырганынга “Чангыс демниг Россия” хараадалын илередип тур.

Тайбын чоннун өлүм-чидимге таварып турары, янзы-бүрү кызгадашкыннарга таварышкыш баксыраан Иракка экономиказы, экологияга чедирген улуг каража — дайын чорудушкуннарын уржуктары кандыг-даа тиилелгени карартып каар уржуктар-дыр.

Дайын дээрге политиктиг айтырыглар шийтирлээр чепсек эвес-тир.

Сөөлгү чылдарда делегейде айыыл чок чорук тургустунмаан. Манаа хамаарыштыр чамдык политиктерин кордалдары 90 чылдарда кестүп келгеш, 2001 чылдын сентябрьда өже берген болгаш ам шуут чидер ужурулуг. Ынчангаш “Чангыс демниг Россия” чуртунун айыыл чок чоруун көөрүнге болгаш хандыраарынга шынар талазы-биле өскерилгелерни чедип алыр. Тайбын болза эң-не үнелиг чүүл болур, ону хажыдып турар кижилерге кандыг-даа агартынышкын турбас дээрзинге бүзүрээр бис.

Дээди Чөвүлелдин даргазы
Б.В. ГРЫЗЛОВ.

Депутаттың ажил-херээ

КУШ ФАБРИКАЗЫНЫҢ САЛБЫРЫ

Чылдын бирги чартында Барыын-Хемчик кожууннун Шекпээр сумузунга Кызылдын куш фабриказынын салбыры ажыттынар дээрзин ТР-ниң №21 Өвүр соңгудла округундан (Аянгаты, Шекпээр сумулары ында кирген) сонгуткан депутат, Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазынын Хоойлу болгаш конституция эрге-ажыктарынын талазы-биле комитетинин даргазы Б.Б. Монгуш магадылап турар.

Мындыг бүзүредиглиг дыңнадыгны кылырынга барымдааны депутаттың чоокта чаа Шекпээрге баргаш кылып чоруткан ажылынын түннелдери берген. Шекпээр сумузунда амгы үеде дагаа кажаазынын дугайында айтырыг

шиитпирлеттинген, тускай специалистер бар, Кызылдын куш фабриказынын удуртулгазы-биле 3 муң баш кушту аңгылаарынын дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Кылып чоруттунган ажылдын түннелинде көдээ суурларга ажылчы олуттарны тургузар, чурттакчы чонну янзы-бүрү аш-чөм барааннар-биле хандырап дугайында сорулга боттанып эгелээр деп, депутат санап турар. Оон аңгыда көдээ суурларга бүдүрүлгө черлерин тургузар болза, чоннун найысылалче көжери эвээжээр, кожууннарнын сайзыралы шапкынчыур ужурулуг.

Чечена БУЛЬТОВА.

БОТТАНМАС ЧҮТКҮҮШКҮН

“Чазын бодум олудумга чедип келир мен” деп аазап каан Александр Кашин Кызылдын сарыг солуннарын дамчыштыр база катап ыт-шимзэн көдүрүп эгелзэн. Хөөкүй амытаный Алкашин деп адап алгаш, оон мэр болуп келген үезинде ону шоодуп-кочулап келген “Риск” солуннун редакциязы анаа болчуп эгелзэни элдептиг сагындырар. “Информ плюс” деп солунда Кашин судту ойнап алган деп бадыткагылаан. Херек кырында бо бүгү көнгүс көк меге болуп турар. Октябрьда эрткен хоорайнын мэринин олуду дээш болган сонгулдаларны күш чок болдурарынын кандыг-даа барымдаалары чок. Ындыг болганда А.Кашиннин мэринин олудунга катап олуруп алырын күззэн күзелдери, чеченчидип чугаалаарга, “мый-ыттын сагыжы даг бажында” дээни-биле демей.

Эрткен күзүн сонгулда соонда Кашин олудун чайлап бериксөвейн, “Ур хуусаалыг шөлээ чоруптум, ынчангаш ажылымда хевээр мен” дээш, боду бодунга дужаал бижип алгаш, ол үе дургузунда сонгулдаларнын түннелдерин күш чок болдурарынче чүткүп, судтарга кезек маннагылаан. Ынчалза-даа оон оозундан чүү-даа бүтпейн барган. Оон чартык чыл иштинде алырын күззэн шөлээзи база бүтпзэн. Күш-ажыл дугайында хоойлуда ындыг узун шөлээ алыр үндезин көрдүмзэн. Шөлээ дугайында “алган хемчег” бүтпеске, Кашин аарып турар дугайында бюллетень бижиттирип алган. А күш-ажыл дугайында чаа хоойлужудулга езуугаар чаргы-маргы байдалында турар кижилерге чөрүлдээзи төнмээнде, бюллетеньни санап бербес. Александр Кашин доктаамал судтажып турар болганда, ол езуулуг-ла маргылдаалыг байдалда туруп турар кижидир. Ынчап келирге, Кашиннин меге бюллетенин төлөп бээринден мэрия ойталаан. Өске кижилерге өш хараарга, оон чүү эки үнер боор. Боду бодунга доктар-моондак салып алганы ол-ла-дыр.

Моон мурнунда хоорай чыгыргазынга саң-хөө хыналдазы чорудар дээрге, А.Кашин хынакчыларны ажык-биле сывырып чорудупканынын таварылгазы база бар. Хынакчыларны эрттирбээнин бодаарга, хажыдышкыннарын чажырар дээни илден. Ам ол чоруй баарга, Кашинниң үезинде кандыг-кандыг хажыдышкыннар турганын тодараттырып алыры кончуг чугула болуру чугаажок. Ынчангаш Кызыл хоорай чыгыргазынын сөөлгү үш чартык чыл дургузунда саң-хөө ажыл-агый чорудулгазынын талазы-биле контроль-ревизия эргелелини хыналдазын февраль айда дооскан. Ук хыналданын түннелинде хоорай бюджетин чарыгдап турганында хоойлуга дүүшпес хажыдышкыннар илереттинген. Чижээ, сорулгазынга дүүшпес чарыгдалдар 2 миллион 936 муң рубльге кылдынган болган. Бюллетень төлеттирип алыр хамаанчок, байдал нарыыдап болурун билип кааш, Кашин истекчилерниң келирин манавайн, бодуну-биле хөдөлип эгелзэн.

Контроль-ревизия эргелели хоорай чыгыргазынга 1999 чылда хыналда чоруткаш, бюджет акша-хөреңгилерин сорулгазынга дүүшпес чарыгдалдарже үндүрүп турганын илередип, тып эккелген. Ынчан мырынай 19 миллион рубльди өскээр чарыгдананын дугайында чугаа чоруп турган. Ынчангы хыналданын түннелдери-биле эрге-хоойлу камгалаар

органнырже херекти чоруткан. Ынчалза-даа бистин маажым чаңывыс-биле херек оттуруп чадап турда-ла, үе эртип-ле турган. А кажар Кашин бодунуң-на хажыдышкыннарын “политиктиг халдаашкыннарже” чууй каапкан болгаш сарыг солуннарын “дузазы-биле” ук херекке чылыш бербейн барган. Кеземче албайн барганынга амдажаан-даа деп, хоорай чыгыргазынын бухгалтер отчетун харыылап турган кижилер-биле Кашин база катап саң-хөө хажыдышкыннары кылырындан чалданмайн барганын чаа чоруткан хыналданын түннели бадыткап турар.

Олар 1999 чылда болганы ышкаш, оларнын бо хажыдышкыннары база катап эскет чоктап эрте бээринге идегеп турар хире. Ынчалза-даа үе ынчангы турганындан бир өскерилген. Улус утпаан болза, ынчан акша-төгөрик талазы-биле кончуг берге үелер турган. Оон-биле холбаштыр башкылар болгаш өске чамдыктар-даа бо-ла ажыл соксады бээр турган. Оон кадында чазак-чыгыргалар, мэрия аразында удур туржуушкуннар, янзы-бүрү сонгулдалар, чөрүлдежишкыннер кезек-кезек чидигленип каап, улуска хоорай чыгыргазында езуулуг-ла байдалче кичээнгейин мөөннээр арга бербейн турган. Ынчалдыр-ла “хөй-биле кады хөлзеп” тургаш, шыңгы хыналдалардан Кашин болгаш оон кижилери чайлап чоруй барганнар. Ам үе бир аңгы, Кашинниң чыгы-биле “сугдан курга” үне бээр аргалары кызыртылган. Олам мэр эвес, оон хөй акша-хөреңги бажы билер арга-шинээ чок калган. Моон мурнунда Москвадан болчучуллар чалап ап, оларга та чеже акша-төгөрик чарыгдап каапкан кижидир. А Москваның юристери эвээш-биче акша-көпөөк көрүп алгаш, ол орандан тура бээр Кашинни камгалаар дээш чоруп олурбас-ла болгай. Оларга эвээш эвес акша чарыгдаттынганы билдингир. Оларны хөлзелиээр акшаны Кашин кайыын ап алганын? Ынчангаш мындыг хевирлиг хажыдышкыннардан улусту алаактырары-биле өске ыт-шимзэнче улустун кичээнгейин чайыптар сорулганы оон салып алганы магатчок.

Хыналда материалдарында ады кирген кижилер амгы үеде Кашин ышкаш, бюллетеньнеп алгылаан, а бир чамдыктары мэрияда ажылдавайн барган болгаш ревизиянын түннелдерин эки билбес. Ынчангаш олар суд дузазы-биле ажылынга катап тургустунуп алыр сагыштыг халчып турарлар. А хажыдышкыннар дээш езуулуг харыылаар апарза, олар мэрияга, ол-ла олудунга кээп олуруп алырындан кортпастар ирги бе?

Бо-ла чылдарда ышкаш, Кызылдын чамдык сарыг солуннар редакциялары арыннарын база катап Кашинге берип, оон көп-мөгезин, бодун сагындырыксаан чүүлдерин парлап эгелзэн. Ол хамаанчок “Ал.Кашин” деп алгыржырынга ынак улустар безин ону ам когараан кижидир кылып алганын боттарынын кандыг-бир сорулгазынга дүүштүр бо бүгү ыт-шимзэнни хөрлээледип турарын даап бодаашкын чокка догаазылап болур. Бир чамдыктар боттарынын эрги чымчак олуттарынга артып калыксааш, Кашинни “тук” кылып адыксап турары илден. “Информ плюс” дээр солун Туневтерниң солуну дээрзи бүгүдөгө билдингир. А калган Эпптин уруу Елена Туневаны Кашин муниципалдыг өнчү агент-

ствозунун даргазы кылып каан турган. Ам ол албан-дужаал талазы-биле мэриядан конкурс чарлаттынганын бодаарга, Туневаны ол албан-дужаалынга арттырбас болза, Кашинниң дузазы-биле “чыдыг шош” үнүп болурун чаа мэрге сагындырыксаан күзел “Информ плюс” солуннун арынарында колдаан хире. Шүптү чүве хууда эрге-ажык-биле холбашканы илден.

А “Риск” дээр солуннун Кашин дүжүп калырга, анаа хенертен болчуп үнүп келгени дээрге, өжегээр ынчап турары ол. Чүге дээрге ук солуннун тургузукчулары Тываның Чазанга кым-бир доктаамал удурланып турарында денди сонугралдыг болуп турарын билбес кижидир чок. Оон арынарындан республиканын удуртулгазын бактаан, оон талазында кижилерни карарткан материалдар дүшпес чүве болгай. Тывада шүптү-ла чүве шак ындыг “кара” чүве болза, олар чыргалдыг, бай чурттаар черинче чүге чоруй барбастар ирги деп айтырыгны кижиниң чайгаар салыксаазы келир. Ынчалза-даа бистин найысылалывыс ышкаш, ынчаар шөлзэн чаңнаттынып болур ындыг черни Кашин суглар дилээш-даа, тыппастар. Кири бижидилгеи Красноярскиде, боду Кызылды башкарып олурар ындыг байдалды кым анаа тургузуп бээр ийик. Чижээ, Кызылда кири бижидилгелиг мен-даа дижик, Красноярскиге барып мэр болуп шыдаар мен бе? Оон кадында хоорайнын бюджет хөреңгизин баш менип, бодуну-биле чарыгдап, сула чаңнаттынып шыдаар мен бе? Өске хоорай кижизин бодунуң хоорайынга кым-даа ынчаар сула чаңнатпас. Чүгө бисте ындыг болуп болур чүве-дир.

Сөөлгү неделяда Кызылдын социал хөгжүлдө департаментинин даргазы А.Правосуд-биле холбашкан база бир скандал көдүрүлген. База-ла сарыг солуннар амырай-ла бергенер. Херектин ужурун сайгарып көөрге, ук департаментиде база-ла саң-хөө хажыдышкыннары тывылган. Оон даргазын документилерге ат салдыртыры-биле мэрияге чалаарга, ол анаа келгеш, таңылырлар-биле шимзэн үндүргеш, ол бүгүнү чаа мэринин оралакчызы В.Яндай-оолдун ады-биле холбап алгаш, Туневтерниң телеканалын таварыштыр медеглет кылып, пиджагым ора-чаза тыртып каапты дээш оозун көргүскөн.

Херек кырында та кандыг болган чүвези. Хуу телеканалдын болгаш сарыг солуннарын дузазы-биле А.Правосудтун удуртуп турганы департаментиде хажыдышкыннар дугайы дыңналбайн барган, а харын-даа ол боду когараан кижиниң санынга кирген. Өскээр чугаалаарга, бо редакциялар бүгү шыны эвес, а боттарынга “херектиг” шыны хоорайыларга дамчыдып берип турары илден-дир. Азы хөй-ниитинин бодалын боттарынга дүүштүр канчаар тургузуп алырын бо улус денди эки билер дээрзи маргыш чок.

Ынчангаш А.Кашинниң чурун “Кашин мэринин сандайында” деп бижиктиг кылдыр үндүргеш, “Кашин судту ойнап алган” деп эгелиг чүүлү “Информ плюс” солун парлааш, мегелээш-кинниң мастери болуп болурун база катап бадыткаан. Хөй-ниитинин бодалы-биле шак ынчалдыр “ойнап” болур чүведир. Ам дараазында Кашин-биле холбашкан кандыг шимзэнни олар дождуреп эскээрлер ирги?
Я.МОНГУШ.

Тус черниң бот-башкарылга органнарынга Тыва Республиканың күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап бээр чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың декабрь 20-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың март 4-те чүүлдүг деп көргөн

Бо хоойлу Тыва Республикада тус черниң бот-башкарылга органнарынга Тыва Республиканың күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин дамчыдар чурумун, оларга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин дүрүм езугаар дамчыдарын күүсетпээни азы болур-чогууру-биле күүсетпээни дээш тус черниң бот-башкарылга органнарының харысалгазын айтып доктаадып турар.

1-ге. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Бо Хоойлуда ажыглап турар терминнер

Бо Хоойлуда хамаарыштыр билиш-киннерни болгаш терминнерни дараазында ужур-уткалар-биле ажыглап турар:

Тыва Республиканың күрүне бүрүн эргелели – оларның эргезинге Россия Федерациязының Конституциязы-биле, Конституция талазы-биле федералдыг хоойлулар-биле, федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, Тыва Республиканың Конституция талазы-биле Тыва Республиканың күрүне органнарының оларга хамаарыштырган бүрүн эргелели;

тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап бергени – Тыва Республиканың күрүне органнарының оларга хамааржыр бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарынга бээри;

Тыва Республиканың күрүне органнары – Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, Тыва Республиканың Чазак Даргазының удуртуп-баштап турары, Тыва Республиканың Чазак, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары;

тус черниң бот-башкарылга органы – тус черниң Төлээлекчилер хуралы, тус чер чагыргазы, муниципалитет тургузуунуң уставы-биле көрдүнген өске-даа органнар;

тус черниң бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижизи – муниципалитет тургузуунуң уставы езугаар тус чер уjurдузгалыг айтырыгларны шийтпирлээри-биле бүрүн эргелер аңгылап берип каан, сонгуткан азы керээ езугаар ажылдап турар кижиз;

2 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап бээриниң кол-кол принциптери

1. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап бээри дараазында:

- а) хоойлужудулганың;
- б) муниципалитет тургузуунуң эрге-ажыктарына боттандырып болур болгаш Тыва Республиканың хоойлу езугаар эргелеринге база эрге-ажыктарына чидириг, каража чок кылдыр боттандырып болур күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээриниң;
- в) күрүнениң эргелеп-башкарылга хамаатыларының киржир аргазын тургузуп бээриниң;
- г) республиканың база тус черниң эрге-ажыктарын холбаштырырының;
- д) олар күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырыры-биле тус черниң бот-башкарылга органнарынга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының дузалажырының;
- е) күрүнениң дамчыдып бергени чамдык бүрүн эргелерин боттандырырының херээнге күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының база албан-дужаалдыг кижилерниң бот-боттарының харысалгазының;
- ж) күрүнениң дамчыдып бергени бүрүн эргелерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга контролду болурунун принциптеринге

үндезилеттинер.

2. Тыва Республиканың чүгле Конституциязының эргезинге хамаарыштырган, Тыва Республиканың күрүне органнарының бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарынга аңгылап бээрин чөпшээрес.

3 чүүл. Тус черниң бот-эргелел органнарынга дамчыдып берген күрүнениң чамдык бүрүн эргелеринин хемчээли-биле эрге-хоойлуну таарыштырары

Тус черниң бот-башкарылга органнары Россия Федерациязының Конституциязы-биле, Россия Федерациязының күштүг бооп турар хоойлужудулгазы-биле, Тыва Республиканың Конституция-биле, Тыва Республиканың күштүг бооп турар хоойлужудулгазы-биле, бо Хоойлу-биле дүүштүр күрүнениң оларга дамчыдып берген чамдык бүрүн эргелеринин хемчээли-биле эрге-хоойлу талазы-биле таарыштырар эргелиг.

4 чүүл. Күрүнениң оларга дамчыдып берген чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарының боттандырыры дээш күрүне контролунуң кол-кол принциптери

1. Тыва Республиканың күрүне органнары тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң дамчыдып берген чамдык бүрүн эргелерин күүседип турары дээш Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадып айыткан чуруму езугаар контролду боттандырат.

2. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарының күүседип турары дээш контролду боттандырып турар күрүне органнары тус черниң бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазынга холгаарлаар эргези чок.

5 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң дамчыдып бергени чамдык бүрүн эргелерин боттандырып турары дээш күрүне контролунуң кол-кол принциптери

1. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң дамчыдып бергени чамдык бүрүн эргелерин күүседип турары дээш контролду Тыва Республиканың хоойлузу-биле бүрүн эргелиг төлээлеткен тус черниң бот-башкарылга органнары күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап бергени Тыва Республиканың хоойлузу-биле дүүштүр бүрүн эргелиг болган күрүне органы боттандырат.

2. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарынга аңгылап берген Тыва Республиканың хоойлузуна:

- 1) күрүнениң ол контролду боттандырат бүрүн эргелиг органнарының даңзызы;
- 2) тус черниң бот-башкарылга органнары күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырып турарының, оң иштинде ол бүрүн эргелерни боттандырырынга көрдүнген материалдыг болгаш сан-хөөнүң акша-хөреңгилерин тускай сорулгазы-биле ажыглап турарын күрүне органнарының контролдаарының чурумун;
- 3) тус черниң бот-башкарылга органнары күрүнениң оларга дамчыдып бергени чамдык бүрүн эргелерни боттандырып

турарының критерийлерин болгаш шынарының база чогулмчалыын тодарадырының критерийлери болгаш нормативтери;

4) күрүнениң бүрүн эргелерин оларның боттандырып турарының талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының отчеттуг болурунун хевирлери база үе-чадазы;

5) күрүнениң оларга дамчыдып берген

II-ге. ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГА ОРГАННАРЫНГА КҮРҮНЕНИҢ ЧАМДЫК БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН АҢГЫЛАП БЭЭРИНИҢ БАЗА ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГА ОРГАННАРЫНДАН КҮРҮНЕНИҢ ЧАМДЫК БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ДАМЧЫДАРЫНЫҢ ЧУРУМУ

6 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап үзүп бээри

1. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык эргелерин аңгылап бээриниң дугайында хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр хоойлужудулга талазы-биле санал кирер эргелиг субъектилери киирер. Боттандырырынга материалдыг чарыгдалдар негеттинер апаар хоойлу төлөвилелин киирген таварылгада, саң-хөө-экономика талазы-биле түннели Тыва Республиканың Чазак киирер уjurлуг.

Хоойлужудулга саналдаар эргелиг субъектилерин (хамаарышкан Төлээлекчилерниң тус чер хуралының кииргенинден өскезин) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга кииргени хоойлу төлөвилелин Төлээлекчилерниң хамаарышкан тус чер хуралының чүгле чөпшээржилгези (чогулмчалыг түннели) барда, чүгле ынчан чугаалажып көөр.

2. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин аңгылап берип турар Тыва Республиканың хоойлузуна:

- 1) дамчыдып берип турар бүрүн эргелеринин бүрүн долу даңзызы;
- 2) күрүнениң чогуур бүрүн эргелерин аңгылап берип турар муниципалитет тургузуугларының даңзызы;
- 3) тус черниң бот-башкарылга органнарынга күрүнениң бүрүн эргелерин аңгылап берип турары шаг-үези база тус черниң бот-башкарылга органнары күрүнениң бүрүн эргелерин боттандырып эгелээниниң ай-хүнү, чылы;
- 4) күрүнениң бүрүн эргелерин дамчыдып бээринге эргежок чугула материалдыг чөпсек-хөрекселдерниң даңзызы база тус черниң бот-башкарылга органнарынга оларны дамчыдып бээриниң хуусаалары;
- 5) күрүнениң бүрүн эргелерин боттандырырынга эргежок чугула сан-хөөнүң акша-хөреңгилерин санаарына нормативтер азы нормативтер тодарадырының чуруму;
- 6) күрүнениң бүрүн эргелерин боттандырырынга эргежок чугула сан-хөөнүң акша-хөреңгилеринин хемчээли;
- 7) күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандырырынга эргежок чугула материалдыг болгаш саң-хөө талазы-биле акша-хөреңгилерни тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээриниң чуруму;
- 8) күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарының күүседиринге эргежок чугула саң-хөөнүң акша-хөреңгилеринин киреринин хуусаалары;

чамдык бүрүн эргелерин күүседир талазы-биле бүрүн эргелиг күрүне органнары, оң иштинде тус черниң бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазынга чурттакчы чоннун хомудалдарының талазы-биле хыналдалар кылыр аргазын;

6) бо Хоойлунун 6-гы чүүлүнүн 2-ги пунктузу-биле көрдүнген өске-даа чүүлдер кирген турар уjurлуг.

9) саң-хөө талазы-биле айыткан акша-хөреңгилерниң кирерин саадатканы дээш харысалганы тодарадырының чуруму болгаш хемчээли;

10) күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарының организастаарына база боттандырырынга эргежок чугула методиктиг хандырылганы белеткээр хемчеглерин эртиреринин, оларны эргежок чугула саң-хөө болгаш материалдыг чөпсек-хөрекселдер-биле хандырырының хуусаалары база даңзызы;

11) күрүнениң ол бүрүн эргелерин мурнунда үндезилээш боттандырып турары эрге-хоойлунун солуур азы өскерттир уjurлуг нормативтиг актыларның даңзызы;

12) күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээриниң чурумун таарыштырырынга база тус черниң бот-башкарылга органнары хамаарышкан бүрүн эргелерни, оң иштинде бо Хоойлунун 5-ки чүүлүнүн 2-ги пунктузу-биле көрдүнген бүрүн эргелерни күүседиринге эргежок чугула өске-даа чүүлдер кирген турар уjurлуг.

7 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып бээри күрүнениң чамдык бүрүн эргелери

1. Тыва Республикада тус черниң бот-башкарылга органнарынга Россия Федерациязының Конституциязының, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле, Тыва Республиканың Конституция-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле Тыва Республиканың эргезинге болгаш бүрүн эргелеринге хамаарыштырган дараазында айтырыглар талазы-биле күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин:

чер ажыглалының, чер иштин ажыглаар, суг, арга-арыг болгаш бойдустан өске-даа курлавырларының талазы-биле; бойдус камгалаар ажил-чорудулга талазы-биле;

кижизидилгениң, өөредилгениң, эртемниң, культураның, күш-культураның болгаш спорттун ниити айтырыгларының талазы-биле;

кадык камгалалының, социал хандырылганы кириштир, социал камгаладылганы айтырыгларын холбаштырып башкарада;

чуртталга-коммунал ажил-агый талазы-биле;

онзагай байдалдар, улус ажил-агыйына эвилелдээр ажил талазы-биле;

хамааты байдалдың актыларын бүрүткээр талазы-биле;

күрүнениң тудуг контролунун талазы-биле;

(Уланчызы 4-ку арында).

(Уланчызы. Эгези 3-ку арында).

күрүне эрге-чагыргазының органна-
рының ажил-чорудулгазының өске-даа
угланышкынарларының талазы-биле Тыва
Республикада тус черниң бот-башкарыл-
га органнарынга аңгылап берип болур.

2. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга күрүнениң дамчыдып бергени
бүрүн эргелери федералдыг хоойлузу-
биле болгаш Тыва Республиканың
хоойлузу-биле дүүштүр тус чер уjur-
дузальг айтырылгарга хамаарыштырбаан
бүрүн эргелер болур.

8 чүүл. Күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин олар боттандыраары-биле тус
черниң бот-башкарылга органнарының
чарыгдалдарын акшаландыраары

1. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга күрүнениң чамдык бүрүн эргеле-
рин аңгылап бээри Россия Федерация-
зының, Тыва Республиканың хоойлужу-
дулгазы-биле дүүштүр бюджеттер ара-
зының база өске-даа хамаарылгаларны
таарыштырар аргазы-биле оларны бот-
тандыраарынга эргежок чугула мате-
риалдыг база саң-хөө акша-хөреңгилерин
капсырлаштыр дамчыдып бээр апаар.

Оларны боттандыраарынга эргежок
чугула болгаш четчир санныг материал-
дыг чүүлдерни база саң-хөөнүң акша-
хөреңгилерни дамчыдып бербейн, тус
черниң бот-башкарылга органнарынга
күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
аңгылап бээрин чөпшээрес.

2. Олар күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин боттандыраар талазы-биле тус
черниң бот-башкарылга органнарының
чарыгдалдарын Тыва Республиканың
хоойлужудулгазы-биле дүүштүр Тыва
Республиканың бюджетиниң акша-
хөреңгилериниң күсели-биле үндүрүп
бээр.

3. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин аңгылап берип тура, Тыва
Республиканың бюджетинден акша-
хөреңгилерни Тыва Республиканың
хоойлузу-биле дүүштүр хамаарышкан
муниципалитет тургузугларының бюд-
жеттеринче шилчидер.

4. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга күрүнениң дамчыдып берген
чамдык бүрүн эргелерин саң-хөө чылы
төнгүжеге чедир доозулган таварылгада,
соксадып каан бүрүн эргелерни боттан-
дыраары-биле оларга тодарадып айтып
каан саң-хөө курлавырларын Тыва
Республиканың хоойлужудулгазы-биле
дүүштүр Тыва Республиканың бюджет-
диниң хамаарышкан чүүлдерин тодара-
дырының чуруму-биле дедир эгидип ап
болур.

5. Күрүнениң бүрүн эргелерин олар
боттандыраары-биле тус черниң бот-
башкарылга органнарының ажил-чору-
дулгазынга Тыва Республиканың бюджет-
динден үндүрген акша-хөреңгилерни
тускай сорулгалыг уjur-утказынга
чарыгдаар.

Ол акша-хөреңгилерни чарыгдаа-
рының чуруму Тыва Республиканың
Чазааның, Тыва Республиканың Улуг
Хуралының палаталарының, Төлээлекчи-
лериниң хамаарышкан тус чер хуралының
контролюнга турар.

9 чүүл. Күрүнениң бүрүн эргелерин
тус черниң бот-башкарылга органна-
рындан эгидип алырынга, оларны
боттандыраарындан тус черниң бот-
башкарылга органнарының ойталаары.

Күрүне эрге-чагыргазының чамдык
бүрүн эргелерин тус черниң бот-
башкарылга органнарындан күрүне
органнарының дедир эгидип алырының,
ол ышкаш оларның боттандыраарындан тус
черниң бот-башкарылга органнарының
ойталаарының үндезини болза:

а) тус черниң бот-башкарылгазының
хамаарышкан органы биле күрүнениң
чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-
башкарылгазының эрге алган органы
канчаар күүседип турарын контроль-
даарын боттандыраар бүрүн эргелиг

күрүне органы-биле хамаарышкан бүрүн
эргелерни дедир кыйгыртыр дугайында
аразында дугуржулгазы;

б) күрүнениң аңаа дамчыдып берген
бүрүн эргелерин күүседиринден тус
черниң бот-башкарылгазының органы-
ның шиитпири;

в) күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
күүседир дээш контрольдү боттандыраар
күрүнениң бүрүн эргелиг органының
күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
дедир эгидип алырының дугайында
түннели;

г) Тыва Республиканың күрүне эрге-
чагыргазының органының, тус черниң
бот-башкарылга органнарының ажил-
чорудулгазының Россия Федерациязының
Конституциязынга, Россия Федерация-
зының хоойлужудулгазынга, Тыва Респуб-
ликаның Конституциязынга, Тыва Респуб-
ликаның хоойлужудулгазынга, муниципалитет
тургузуунун уставынга дүүшпезиниң
дугайында судтун шиитпири бооп болур.

10 чүүл. Күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин тус черниң бот-башкарылга
органнарынга база дедир эгидип алыры-
ның, олардан ойталаарының аңгылап
бергениниң хуусаазының чуруму

1. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин аңгылап берген органнар
күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
күүседирин күрүнениң хамаарышкан
чамдык бүрүн эргелерни күжү төнгөн
таварылгада, чок болза олардан ойталаан
таварылгада соксаар.

2. Тус черниң бот-башкарылга орга-
нынга тодарагай хуусаада аңгылап бергени
күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
күүседир ол хуусааның доостуру-биле
төнер.

3. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нары оларга күрүнениң дамчыдып бергени
чамдык бүрүн эргелерин күүсетпээн азы
күүседир аргазы чок апарган, а ол ышкаш
күрүнениң бүрүн эргелерин дамчыдып
бээриниң база оларны боттандыраарының
негелделерин тус черниң бот-башка-
рылга органнары үрээн таварылгада,
айткан бүрүн эргелерни күрүне
органнары дедир эгидип ап болур, а тус
черниң бот-башкарылга органнары
оларны күүседиринден ойталаар эргелиг.

4. Тыва Республиканың күрүне
органнары, тус черниң бот-башкарылга
органнары бо Хоойлунун 9-ку чүүлүнүн «г»
пунктузунда айткан таварылгада мате-
риалдыг болгаш саң-хөө талазы-биле
чидириглерни тус черниң бот-башка-
рылга органнарынга, Тыва Республиканың
күрүне органнарынга, юридиктиг эргелиг
албан черлеринге база хуу кижилерге
эгидип төлээр хүлээлгелиг.

5. Тыва Республиканың күрүнениң
чамдык бүрүн эргелериниң күжүнүн
дооступ төнерин Тыва Республиканың
хоойлузу-биле доктаадып айтыр.

6. Тус черниң Төлээлекчилер хуралы
бо Хоойлу-биле айтып доктааткан чурум
езугаар күрүнениң чамдык бүрүн эргеле-
рин күүседир соксаан соонда, саң-
хөөнүң ажыглаттынмаан акшаларын
материал-техниктиг херекселдерни, а ол
ышкаш кол фондуларны, бажың-балгат-
тарны, тудугларны база күрүнениң
айткан чамдык бүрүн эргелерин
күүседир-биле тус черниң бот-
башкарылга органнарының ажил-агый
эргезинге азы оперативтиг эргелеринге
дамчыдып берген кол фондуларын,
бажың-балгаттарны, тудугларны болгаш
материал-техниктиг өске-даа чепсек-
херекселдерни дедир эгидип бээриниң
чурумун тодарадып айткан нормативтиг
актыны тургузар.

7. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нары, тус черниң бот-башкарылгазының
албан-дужаалдыг кижилери доктааткан
чурум езугаар күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин күүседип турар тус черниң
албан-дужаалдыг кижилериниң, муни-
ципалитеттин албан-хаакчыттарның
ажылдаарын, социал магадылалдарын
хандыраар.

III ЭГЕ. КҮРҮНЕНИҢ ЧАМДЫК БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ТУС ЧЕРНИҢ БОТ-БАШКАРЫЛГА ОРГАННАРЫНЫҢ БОТТАНДЫРАРЫНГА ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА МАТЕРИАЛДЫГ ЧҮҮЛДЕРНИ БАЗА САҢ-ХӨӨНҮҢ АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРНИ ДАМЧЫДЫП БЭЭРИНИҢ ЧУРУМУ

11 чүүл. Материалдыг чүүлдерни
болгаш саң-хөөнүң акша-хөреңгилерин
дамчыдып бээриниң принциптери

1.1. Күрүнениң чамдык бүрүн эргеле-
рин тус черниң бот-башкарылга орган-
нары боттандыраары-биле материалдыг
чүүлдерни база саң-хөөнүң акша-
хөреңгилерин тус черниң бот-баш-
карылга органнарынга күрүнениң чамдык
бүрүн эргелерин аңгылап берген Тыва
Республиканың хоойлузу-биле айтып
доктааткан чурум-биле болгаш хуусаа-
ларда дамчыдып бээр уjurлуг.

2. Материалдыг чүүлдерни муниципалитет
өнчүзүнче-даа база ажил-агый
эргелеринче, чок болза тус черниң бот-
башкарылга органнарының оперативтиг
эргелеринге-даа шилчидип берип болур.

3. Саң-хөө талазы-биле акша-хөреңги-
лерни муниципалитет тургузугларының
бюджеттеринче кириер.

4. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
боттандыраары-биле тус черниң бот-
башкарылга органнарынга Тыва Респуб-
ликаның бюджетинден дамчыдып берип
турары саң-хөөнүң акша-хөреңгилерин
тус черниң бот-башкарылга органна-
рынга дамчыдып берген күрүнениң
дамчыдып берген бүрүн эргелериниң тус-
тус бөлүүнүң аайы-биле Тыва Республика-
ның аңгы хоойлузу-биле чогуур бюджет-
терге аңгы туруштар-биле оларны
көргүзөр уjurлуг.

5. Эрттип турар саң-хөө чылында чедир
ажыглаттынмааны акша-хөреңгилериниң
артыгын дараазында саң-хөө чылының
бирги кварталында кирген акшаларга
немей шилчидер.

6. Оларга күрүнениң дамчыдып берген
чамдык бүрүн эргелерин күүседир-биле
тус черниң бот-башкарылга органнары-
ның күүседиринге эргежок чугула саң-хөө
талазы-биле акша-хөреңгилерни дота-
циялар, субвенциялар, а ол ышкаш тус
чер бюджеттериниң быжыглан болгаш
таарыштырар орулга дестеринден тыртар
акшалар кылдыр дамчыдып бээрин
чөпшээрес.

12 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга
органнарынга күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин боттандыраарын бюджеттен
акшаландыраарының чуруму

1. Тыва Республиканың республика
бюджетиниң дугайында хоойлуда тус
черниң бот-башкарылга органнарынга
күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
тускай көзенек-биле айтып акшалан-
дыраар.

2. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга Тыва Республиканың күрүнениң
чамдык бүрүн эргелерин аңгылап
бээриниң дугайында Тыва Республиканың
хоойлузу хүлээп алганы-биле хары угда
Тыва Республиканың күрүне бюджетиниң
дугайында Тыва Республиканың Хоой-
лузунга өскерилгелерни болгаш немелде-
лерни кириер дугайында (бир эвес чогуур
өскерилгелер база немелделер Тыва
Республиканың республика бюджетинде
киридинмээн таварылгада) тус черниң
бот-башкарылга органнары Тыва Респуб-
ликаның күрүнениң хамаарышкан бүрүн
эргелерин күүседирин хандыраары-биле
Тыва Республиканың республика бюджет-
диниң чарыгдалдар кезектерин бирден
бирээ чокка тодарадыр болгаш чангыс
аайлажыр кезээнге Тыва Республиканың
хоойлузу хүлээп алыры херек апаар.

13 чүүл. Тус черниң бот-башкарылга
органнары күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин боттандыраарынга саң-хөөнүң
акша-хөреңгилерин санаарының чуруму

1. Төлээлекчилерниң тус чер хурал-
дары күрүнениң бүрүн эргелиг төлээ-
леткен органнарынга дараазында саң-хөө
чылында күрүнениң чогуур бүрүн эрге-
лерин боттандыраарынга саң-хөөнүң

эргежок чугула акша-хөреңгилеринге
хереглелдерни болгаш санаашкынарны
тус черниң бот-башкарылга органна-
рынга күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
аңгылап берген, Тыва Республиканың
хоойлузу-биле доктааткан хуусаада
болгаш хевир-майык-биле үндезин
бадыткалды кириер.

2. Саң-хөөнүң дараазында чылында
күрүнениң хамаарышкан бүрүн эрге-
лерин боттандыраарынга саң-хөөнүң
эргежок чугула хереглелдерин болгаш
санаашкынының тус черниң бот-башка-
рылга органынга күрүнениң тускай бүрүн
эргелерин аңгылап дамчыдып берген,
Тыва Республиканың хоойлузу-биле
доктаадып айткан нормативтерге
үндезилеп санаар.

3. Күрүнениң бүрүн эргелерин аңгы-
лап берген бүрүн эргелерин боттан-
дыраары-биле саң-хөө талазы-биле акша-
хөреңгилерге чыл санында-ла эргежок
чугула хереглелдерни үндезилээрде
болгаш санаарда, айтып доктааткан
нормативтер-биле дүүштүр, оон аңгыда
чогуур бүрүн эргелерни боттандыраары-
биле тус черниң бот-башкарылга орган-
нарынга дамчыдып берген кол хөрең-
гилерни ажыглаарынга, септээринге,
амортизациязынга база эргижиреп
дорайтаан техниктиг чепсек-херексел-
дерни солуурунга доктааттынган нор-
матив езугаар акша-хөреңгилерни база
көрүп каар.

4. Күрүнениң чогуур бүрүн эргелерин
боттандыраарынга херек кырында нор-
мативтиг көргүзүлгелерни чарыгдалдар
черле үндезиниң ажа бээр таварылгада,
Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга
органы ашкан чарыгдалды дараазында
саң-хөө чылында дедир эгидер хүлээл-
гелиг.

Тус черниң бот-башкарылга орган-
нары Тыва Республиканың республика
бюджетиниң дугайында ол нормативти
тодарадыр кезээнге Тыва Республиканың
чогуур хоойлузунга өскерилгелер кириер
дугайында саналды Тыва Республиканың
күрүне эрге-чагыргазының органынга
кириер эргелиг.

14 чүүл. Күрүнениң чамдык бүрүн
эргелерин тус черниң бот-башкарылга
органнарының боттандыраарынга саң-
хөөнүң акша-хөреңгилерин дамчыдып
бээриниң чуруму

1. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
тус черниң бот-башкарылга органна-
рының боттандыраарынга саң-хөөнүнүн
акша-хөреңгилерин Тыва Республиканың
бюджетинден дорт шилчидер арга-биле
Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Респуб-
ликаның күүсекчи эрге-чагырга орган-
нары Тыва Республиканың хоойлузу-биле
доктаадып айткан хуусааларда дамчыдып
бээр.

2. Күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин
тус черниң бот-башкарылга органнары
күүседирде, саң-хөөнүнүн акша-хөреңги-
лериниң кирерин айткан хуусаазындан
бир ай дургузунда ажыр саадады бээр
таварылгада, тус черниң бот-башкарыл-
газының бүрүн эргелиг төлээлеткен
органнары күрүнениң бүрүн эргелиг
төлээлеткен органындан хөөнү кири-
штир база акшаны саадатканының
түннелинде, өске-даа каражаны эгидери-
биле кады төлээр уjurлуг түнүн албан-
биле тыртарының дугайында негелдени
судка кириер эргелиг.

3. Тус черниң бот-башкарылга орган-
нары бо Хоойлу-биле доктааткан чурум
езугаар оларга дамчыдып берген күрү-
нениң чамдык бүрүн эргелерин күрүне-
ниң бүрүн эргелиг органы компенсация-
зын оон төлеп бээр кылдыр, боттарының
бюджетиниң акша-хөреңгилериниң
күсели-биле күүседир эргелиг.

(Уланчызы 5-ки арында).

(Тончүзү, Эгези 3-кү, 4-кү арынарда).

Күрүненин бүрүн эргелиг органнары күрүненин дамчыдып берген бүрүн эргелерин доктаамал акшаландырбазы болза, тус черниң бот-башкарылга органнары оларга күрүненин дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыра-рындан ойталаарыга үндезини бооп болур.

15 чүүл. Күрүненин бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органна-рының боттандыраарыга материалдыг херекселдерни дамчыдып бээринин чуруму

1. Материалдыг эт-херекселдерни, оон иштинде бажың-балгаттарны, тудугларны, техниктиг чепсек-херек-селдерни болгаш тус черниң бот-баш-карылга органнарыга чүгле күрүненин чамдык бүрүн эргелерин боттанды-раарыга көрдүнгөн өске-даа кол-кол чепсек-херекселдерни кызыгаар чок хуусаада ангылап берген Тыва Республи-канын хоойлузун хүлээп алганы ай-хүнүнге байдал-биле хамаарышкан муниципалитет тургузугларының өнчүзү кылдыр халаска дамчыдып бээр.

2. Материалдыг эт-херекселдерни, оон иштинде бажың-балгаттарны, тудуг-ларны, техниктиг чепсек-херекселдерни болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарыга кызыгаар чок хуусаада ангылап бээри, күрүненин чамдык бүрүн эргелерин боттандыраарыга кезик-чамдыгызын ажыглап турар өске-даа кол-кол чепсек-херекселдерни күрүненин чамдык бүрүн эргелерин боттандыра-рынга ажыглап турар кезеэнге күрүненин

оларга дамчыдып берген бүрүн эргелерин күүседери-биле тус черниң бот-башка-рылгазының хамаарышкан органнарының ажыл-агый эргезинге азы оперативтиг эргелелинге азы ажыглалынга халаска дамчыдып бээр.

Айыткан материалдыг эт-херекселдер оларның балансында турар күрүне организациялары, доктааттыг нормативтер-биле дүүштүр тус черниң бот-башкарылга органнарыга берген кол-кол чепсек-херекселдерни ажыглап эдилээр, септээр, амортизациязын харыылаар.

3. Материалдыг эт-херекселдерни, оон иштинде бажың-балгаттарны, тудугларны, техниктиг чепсек-херексел-дерни база тус черниң бот-башкарылга органнарыга күрүненин ангылап бер-гени чамдык бүрүн эргелерин боттан-дыраары-биле көрдүнгөн өске-даа кол-кол чепсек-херекселдерни хамаарышкан муниципалитет тургузугларының опе-ративтиг эргелелинге тодаргай хуусаада дамчыдып бээр.

4. Материалдыг эт-херекселдерни Тыва Республиканын Чазанын доктаадып айытканы майык-биле акт езугаар дамчыдып бээр.

5. Тус черниң бот-башкарылга орган-нары боттарының хууда кол фондуларын, материалдыг эт болгаш чепсек-херек-селдерин ажыглап тургаш, күрүненин оларга дамчыдып бергени бүрүн эргелерин боттандыраар эргелиг. Бо таварылгада тус черниң бот-башкарылга органнары боттарының хуузуна саң-хөөзүнүн акша-хөреңгилеринин күзели-биле кол-кол чепсек-херекселдерни ажыглап эдилээр, септээр болгаш

амортизациязын харыылаар база утка-шынар талазы-биле эргижирээн тех-никтиг чепсек-херекселдерни солуур.

16 чүүл. Күрүненин чамдык бүрүн эргелерин тус черниң бот-башкарылга органнарының күүседери соксаанда, сан-хөөнүн акша-хөреңгилерин база тех-никтиг чепсек-херекселдерни эгиде-ринин чуруму

1. Күрүненин чамдык бүрүн эргелерин күүседерин соксатканда, тус черниң бот-башкарылга органнары ажыглавааны саң-хөөнүн акша-хөреңгилерин болгаш

материалдыг эт-херекселдерни, а ол ышкаш кол фондуларны, бажың-балгаттарны, тудугларны база айыткан бүрүн эргелерни күүседери-биле оларның ажыл-агый эргезинге азы оперативтиг эргелелинге дамчыдып берген өске-даа материал-техниктиг чепсек-херексел-дерин дедир эгидип бээр. Сан-хөөнүн акша-хөреңгилерин хамаарышкан бюд-жеттерге эгидип бээр.

2. Материалдыг эт-херекселдерни Тыва Республиканын Чазанын доктаадып кааны майык-биле актылар езугаар эгидер.

IV эге. ТҮҢНЭЛ ЧҮҮЛДЕР

17 чүүл. Күрүненин бүрүн эргелерин күүседери дээш тус черниң бот-башкарылга органнарының, албан-дужаалдыг кижилеринин харысалгазы

1. Оларга күрүненин дамчыдып бергени бүрүн эргелерни күүседери дээш тус черниң бот-башкарылга органнары, албан-дужаалдыг кижилери күрүне мурнунга харысалгалыг.

2. Күрүненин бүрүн эргелерин күүсетпээни азы болур-чогууру-биле күүсетпээни дээш харысалганы Россия Федерациязының база Тыва Республи-канын күштүг бооп турар Хоойлужудул-газы-биле таарыштырар.

3. Тус черниң бот-башкарылга органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилери күрүненин чамдык бүрүн эргелерин боттандыраарда, ол бүрүн

эргелер материалдыг база саң-хөө курлавырлары-биле (акша-хөреңгилер, чепсек-херекселдер-биле) кайы хире хандыртынганыл, ол хемчээл-биле харысалгага онаажыр.

4. Тус черниң бот-башкарылга орган-нары болгаш албан-дужаалдыг кижилери тус черниң бот-башкарылга органна-рының эргелерин Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазының үрөп турар эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларын федералдыг хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езугаар суд чуруму-биле хомууда болур эргелиг.

18 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээри

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканын Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2003 чылдын март 11, №160 УХ-1

Эрзин кожуун: БЕРГЕ БАЙДАЛДАРНЫ АЖЫП ЭРТЕР ДЭЭШ

Республиканын ажыл-агый-лары кыштаглаашкыны ниити-зи-биле багай эвес эртип турар дээрзин массалыг информация чепсектерин дамчыштыр билип ап турар бис. Харын-даа ниити-ниң-даа, хуу-даа чонун мал-маганы хүн бүрүде-ле немежил, мал оолдаашкынының бо хары-салгалыг үезинде малчыннар кызымак ажылдап турарын мал-чын коданнарны эргип чорааш, көрүп чоруур-дур бис.

Ынчалза-даа кожа-даа турар кожууннарның агаар-бойдузу, ында ниити байдал чангыс аай эвес, а ангы-ангы болгулаарын билбес кижилер кайда боор. Ылаңгыя радио-дамчыдылгал-лардан-даа, массалыг информа-цияның чамдык чепсектеринин дамчыдып турарындан-даа ды-нап олурарга, Танды, Тес-Хем, Эрзин кожууннарда кылын хар чагган джир, ынчалза-даа бо-ла эртип-дүжүп командировкалап чоруп тургаш көөрге, кылын хар чүгле Эрзин кожуунунуң девискээринде боор чүве-дир. Көрү-нер даан: Тес-Хем кожуунунуң хову-шөлдеринде (чамдыкта-рында бооп чадавас) хар кырында ойт көстүп чыдар-дыр. Ону эр-зинчилер көргөш, дыка мага-даарлар. Чүге? Чүге дээрге Эрзин кожуунунуң девискээринде харның кылыны 80 сантиметрден 1 метр чедир! Чүгле шээр мал эвес, а бода мал безин оон кандыг ойт тып чирир? Ылаңгыя Нарын, Качык болгаш даглар чоогунда коданнарда байдал дыка дүвүренчиг. А ховуларда малчын коданнарның мал ойттаар девискээринге хаттар болганындан хөртүктөп каапкан.

Кожазы Тес-Хем кожуунунуң Шуурмак, Куран дээн ышкаш девискээрлеринде шуут хар эрзэн — чер карарган. А Эрзин кожуунунуң девискээри бүрүнү-биле кылын хар адаанда — частың тыныжы безин ында келбээн деп болур. Мындыг кылын харлыг,

берге байдалдар тургустунган кыш бо кожуунга ховар болгулаа-рын тус черниң чурттакчылары чугаалаар болдулар.

А кылын хар дүшкен кожуун-нарның бирээзи — Танды кожуун диштивис. Тараалаң кожуун болганда, тандыжыларның кол-ла күзели — кылын хар, чаъс-чаашкын. Ынчангаш оларга кылын хар дүвүрел эвес, а ма-наашкын болур. Ындыг болганда, бойдустуң эн берге кызгалдын-га таваржып турар кожуун — Эрзин кожуун.

Эрзин кожуунунуң баштыңы Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу кожуунда тургустунуп келген бо берге байдалдың дугайын мынчаар чугаалады:

— Кыштаглаашкында тур-густунуп келген бо берге бай-далдың кол-ла уржуу — эрткен чайгы хөй, хоозуралдыг эрттер болгаш кожуунунуң төөгүзүнге ховар таваржыр кааннаашкын. Качык, Мөрен, Нарын хемнерни өрү харның кылыны 1 метр чедип турар. База күштүг хат хадаанын-дан, ойттуг черлерни хөртүктөп каапканындан мал ойттаар черлер ам чок арткан.

Эрткен чылдарда март 15-ке чедир хар эрип каар турган, а ам март 20 ажып турда, хар шуут кышкы хевээр артып турар. Частың мында шинчизи безин чок бооп турары дыка берге байдалга кожууну таварышты-рып турар. А чонувус — кожуунунуң ажыл-ишчи, тура-соруккур, эрес-кежээ чону, бо бүгү бергелерге удур туржуп, аажок кызымак ажылдап турлар. Ынчалза-даа бойдустуң бо тургу-зуп келген халавынга удур тур-журу дыка берге бооп турарын эскерип, болдунар-ла хемчег-лерни ап чорудуп турар бис.

Бо берге байдалдан уштунуп үнеринин чүгле чаңгыс аргазы — малчын коданнарның девискээ-ринин чоогун далбыйлаары. Чүгле далбыйлаашкынының күжү-

биле бо тургустунуп келген берге байдал-биле демисежип турган бис. А тракторлар-биле далбыйлаашкын кылыры — ол дээрге тонна-тонна солярка-дыр. Алдын тывыкчыларының удуртук-чузу хүндүлүг Анатолий Афа-насьевич Неволинин ачызында 5 тонна солярканы олардан чээп алгаш, мал ойттаар черлерни далбыйлап турувуста, оовус төнгөн. Бистин берге байдалы-высты өөренип көргөш, А.А. Не-волин ам база немей 5 тонна солярканы берди. Ынчангаш ол еревисти төлээри-биле 105 муң рубльди бистин кожуунга тускай-лап бээрин Тыва Республиканын Чазаса биске аазаан, ону аажок манап турар бис.

Кожуун даргазы-биле чугаа-высты дооскаш, кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң на-чальниги, көдээ ажыл-агый эр-темнеринин кандидаты Б.Б. Балчыр-биле ужуражып, кыш-таглаашкында тургустунуп кел-ген бо берге байдалдарны канчап ажып эртерин, ол байдалдарны канчап тургу-стунуп келгенин чугаалап бээрин оон дилээн мен.

— Кожуун даргазының чугаа-лааны ышкаш, эрткен чайгы халаптыг эрттер, коргунчуг кааннаашкын — бо-ла бүгү бер-гелерниң тургустунуп келири-нин дүлгүүрү болганы ол. Ол бер-ге байдалдарны өөренип көргөш, ТР-ниң Чазаса, оон Даргазы Ше-риг-оол Дизижинович Ооржак кожуунувуска аажок улуг дузаны чедирип, мал чемин садып алырынга хөй акшаны тускайлап берген болгай. Кожуунунуң суму-ларының малы бо кыжын 4 муң ажыг тонна сигенни чипкен. Бир эвес бо чылгы кыштаглаашкы-ның мындыг бергелери турбаан болза, ол сиген кожуунуну ма-лынга четчир турган. Ам хар улуг, хөй черлерде хөртүктөп каапканындан малга черден ойттаттынмас-тыр. Солярка

чогуудан далбыйлаашкын база соксаан турду. Ам солярка келген, байдал чүгээртеп эгеле-ди. Мал чеминин чедишпезин-ден чамдык коданнарда мал өлүп эгелээни бисти денди дүвүре-дип турар. Төрзэн чамдык инек-терниң, хойларның сүдү чок, а чамдыктарының сүдү чаш малга үзе-ле четчип турар. Ол дыка берге, дүвүренчиг айтырыг-дыр. Ынчангаш болдунар-ла хемчег-лери кожуунунуң удуртулгазы ап, кышкы бо берге үеде безин чамдык коданнарны аргажоктуң кырындан көжүрер ужурга таваржып турар апардывыс.

Кожуунунуң удуртукчула-рының дүвүрели, амыр-дыжын бодавайн, малчын коданнарже хондур-дүндүр-даа чоруп турары чаңчыл апарган. Алдын-кыс Чамзырыновнаның сүмелээни-биле малчын коданнарже чоруптувус.

Хойжу бир коданда берге байдал тургустунуп келгени-биле ынаар көдээ ажыл-агый эргелелиниң бөлүк специа-листери-биле үнүптүвүс. Удур-тукчувус Б.Б.Балчыр бодунуң хууда УАЗ-игинге бичежек кожугну кошкаш (көжүрер кодананын чаш хураганнарын чылыглаан кожугта сугары ол), ол коданда ниити байдалды биске таныштырбышаан, орукта чам-дык хөртүктөри чара чүткүдүп чоруп орда, Сарыг-Булуң сумузу-нун Устүү-Кудукта Владимир болгаш Валентина Нурзеттер-ниң кыштаа көстүп келди.

— Малынар өлүп эгелээндир. Ам канчаарыл, силер-биле сүмелелир бодап келгенивис бо — деп, эргелел начальниги чугааны эгеледи.

— Канчаар боор ам, өлгөн мал өлүп-ле турар ынаан — деп, Валентина Дажыевна хомудал-даа чокка чугаалады.

— Коданда хоюнар саны ка-жыл? — деп, бирээвис айтырды. — Каттышкаш, 300 ажыг хой

бар боор.

— Күскү санаашкыга ки-ришкен мен, ынчан чүгле хууда хоюнар безин 400 ажып турду чоп? — деп, эргелел начальниги-нин айтырыгы харыы чок арты.

Бир-тээ ол малчыннарның хууда малының дугайында чугаа эгелээндир болганда, оларның чизеде малының санын кожуун төвүнге келгеш сонуургаарымга, мындыг болду: 40 инек, а саары — 15, төрүүрү — 15, 363 хой, өшкү, 57 чылгы, төрүүрү — 14. Бо хире хөй малдыг бай малчын өг-бүлеге ниитинин 192 шээр малының бар-чогу-даа хамаан-чок болганы-ла ол боор, «Малы-нарны өске малчынга хүлээдир бис бе?» — деп айтырыгга оларның харыызы мындыг болду:

— Алыр болза, ап алынар даан, ол малынарның өзе бээрин көргөй-ле бис...

Дыка-ла берге, турамык, кы-жырымак, өжээргек харыы. Ол сөстөр арыг сеткилдиг, бөдүүн ишчи кижилерниң аксындан үн-мес дээрзин номчукчу эскерип каан боор.

Ам канчаар, бергедээн малды Борис Хапуунайның өг-бүлезинге хүлээткеш, өске кыштагже көжүрдү. Ол ажылга «Дазыргай» кооперативтин даргазы А.Д. Азыраа, эргелелдин зоотехниги С.Э.Дүңзэнмаа, мал эмчизи У.Х. Чигжит, бухгалтер Е.И. Аракчаа — олар киришти.

Кожуунче солярканы сөөр-түп келгениндан ажылгыр, эрес-кежээ тракторист Алексей Маалай (Нарындан) далбый-лаашкыны уламчылай берген.

Кыштаглаашкында берге байдалдар турза-даа, ону ажып эртер дээш эрзинчилер болду-нар-ла аргаларны ажыглап, кызымак туржуп турарлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН,
журналист.

ЧЕДИР ҮНӨЛЭЭН БОЛЗА...

НАДЯ + АНЗАТ

Чоокта чаа В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артистери Надежда Наксыл биле Анзат Кууларның "Надя + Анзат" деп концерти болуп эрткен. Көрүкчүлөр залды шыгырт долдур олурупкан, эзулуг аншлаг. Бо ийи артисти көрүкчүлөр хөлчөк эки таныыр болгаш сонургап чедип келгенери ол.

Мен бодум хуумда бо уругларның оюнун үргүлчү көрүп келген болгаш репертуарын эки билир мен. Ол хиреде концерттин номерден номерже элдепсинип магадааным улам күштөлип, бир дугаар көрүп турар кижиле демей болдум. Алдарлыг адынга ылап-ла төлөптиг, сценага чаяаттыгын, алачайгаар хуулуп турар артисттер деп ылап бүзүредим. Ам чаа-ла денди чараш, чаптанчыг боттары хенертен дыка чүдөк аза-четкерлер бооп хуула бээр де! Ынчан оларны көөргө, шынап-ла, чииртим апаар.

А. С. Пушкинниң "Лама болгаш оң ажилдакчызы Балда", С. Тамбаның "Донгада кадык" деп чогаалдарының маадырларын карака олчаан чуруттунуп артып каар кылдыр көргүстүлөр. Василий Монгуштун миниатюрлары, К.Э.К. Кудажының "Долу-маның хуулгаазыны", Н.Гоголдуң "Ревизордан" үзүндүлери канчап магадавас боор. Бот-боттарын чаңгыс сөстен-не билчир, удур-дедир бот-боттарын немежип чоруур онзагай дуэт болду.

Анзат Куулар бичии өөреникчи болуп-даа, кажар, дүлгөзүнниг херээжен болуп-даа "хуулуп" турар. Оң кадында тыва, орус ырларны, романстарны бадыра бээрге, тааланчыг-ла.

Надежда Наксыл ээлбес, семис-шыырак кысчыгаш-даа болуп, кирбей салдыг тракторист оол болуп-даа "хуулуп" турду. ТР-ниң алдарлыг артисти Эдуард Ондар-биле пластиктиг этюду мырыңай кайгамчык. Н.Наксылдың уран номчулганын магадаарлар кайы хөй. Бо удаа база сагыш-сеткилди доюлдуруп кээр одуругларны ол көрүкчүлөргө бараалгатты. А. Галина Мунзук-биле кады "Бүзүрелдиг ынакшылды" ырлажы бээрге, оң база бир эскертинмес талантызын танып алдывыс.

"Надя + Анзат" деп концерти кожууннарже көргүзөр бе дээрзин көрүкчүлөр чагааларында редакциядан айтырып турар. Артисттер мынчаар харыладылар: "Кожууннарже үнген болза деп күзелелис бар, ынчалза-даа амдызында болдунмай тур. Чоорту ол күзелелис бүдө бээр боор деп идегеп тур бис."

Профессионал байырлары-биле ынак артисттеривиске байыр чедирбишаан, моон сонгаар-даа солун оюн-көргүзүлери-биле бисти өөртүп, чогадыкчы тиилелгелерлиг болурун күзөп каалынар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧУРУКТА: ТР-ниң алдарлыг артистери Надежда Наксыл биле Анзат Куулар.

Бай-Тайганың салым-чаяаны оолдарының бирээзинге артист Александр Салчак дортла хамааржыр. Ону танывас кижиле Тывада ховар-ла боор. Ол 1949 чылда Бай-Тайга кожуунун Көп-Сөөк сумузунга, хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнген. "Шивегейни шоодай иштинге чажырып шыдавас" деп чоннуң мерген чугаазы бар болгай. Сашаның уран талантызы школачы чылдарында илереп, көстүп келген. Школаның уран чүүл көрүлдөзүн идепкейлиг киржикчизи, ылаңгыя уран номчулгана аңаа деңнежир кижиле ховар турган. "Бай-Тайга салым-чаяанның артисттерниң чурту болгай, бо оолдан алызы барып, улуг артист үнерле боор" деп, күш-ажылдың хоочуну Т.Х.Салчактың чугаалап органын бичимде дыннаан мен.

Школа дооскан соонда, 1970 чылда, Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр салбырынга өөренип киргеш, 1973 чылда Москваның Б.В.Шукин аттыг театр училищезинче өөренип чорупкан. Онзагай талантылыг 18 оол, кыс 1973 чылда Шукин аттыг театр училищезинче өөренип киргенин бөгүн демдеглээри чугула. Оларның аразына моон мурнунда ТР-ниң Чазааның оралакчы даргазы турган, амгы Күрдуманың депутаты Ч.Ч.-Д. Ондар, "Сылдысчыгаш" солуннуң редактору А.С.Шоюн, ТР-ниң Культура болгаш национал херектериниң талазы-биле сайдының оралакчызы В.О.Наксыл, театрның кол режиссеру А.К.Ооржак, театрның директору К.Тагаланов дээш, арктанары театрның ат-алдарлыг өзек артистери болуп ажилдап чорлар.

Александр Салчактың беш чыл иштинде Шукин аттыг театр училищезинге өөрениги халас барбаан. Ажы-биле чугаалаарга, театр уран чүүлүнүң делегейинче эштип кирген чылдары болуп артып калган. Театр уран чүүлүнүң талазы-биле ат-алдарлыг профессорлар, арга-дуржулгалыг башкылар анык, өзүп олар салым-чаяанның оолдар, кыстарны чалгынналдырыпкан. 1976 чылда комсомолдун Тес-Хем райкомунга ажилдап турумда, олар училищениң 3 дугаар курузун дооскаш, чайгы дыштанылганында боттарының белеткеп алган концерти-биле районнар кезип, көргүзүп чоруп турда, ынчан-на оларның концертин чон дыка-ла сонургап көрүп турган чүве. Анык артистерге комсомол райкомунун хүндүлел бижин тыпсып, өөрүп четтиргениниң чылыг сөстери чугаалап тургаш, "Алызында барып силерден Тываның ат-алдарлыг артистери үнер" дээним частырыг болбаан дээрзин Александр Салчак-биле чугаалажып оргаш база сактып ордувус.

Бодунуң шилип алган мергелинге сеткилинден бердинген, эзулуг салым-чаяанның артистин бирээзи. 1978 чылдан бээр В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артисти болуп, чогадыкчы ажыл-ижин эгелээш, ам театрда баштың артисттерниң бирээзи болуп ажилдап чоруур. Экономиктиг кризистин берге чылдары бистин чогадыкчы аныктарывыска багай салдарлыг болган. Оң-на уржундан боор, дыка хөй анык талантылар театрдан ырай бергени хомуданчыг. Ону база хоочун артист хомудал-биле чугаалап орду. "Салым-чолум театр-биле тудуш болган кижиле мен ийин" — деп, А.Салчак чугаалаар кижиле

болду.

Шынап-ла, театр оң ийи дугаар бажыны, чуртталгазының чартыгы ында димизме, частырыг болбас боор. Тыва театрының сценазынга 67 аңгы-аңгы омур-хевирни ойнап тургускан, оң 30-40 хирези кол рольдар. Ол чаа-ла 50 харны ажып чоруур, 67 омур-хевир, салым-чолду театрының сценазынга чурттап эрттирген дээрге бүзүренич эвес-тир бе? Чок. Бир эвес чурттуң хоозураашкыны театрга салдар чедирбээн болза, ол рольдарның саны

С.Токаның "Дөңгүр-оол" деп шиизинде артистер А.Салчак биле Г.Мунзук.

чүс-даа чедип болур турган. Шаңдыг талант Салчакта бар. Шукин училищезин кады дооскан эштеринден бир дугаарында Александр Салчак 1983 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг артисти атка төлөптиг болган. 1996 чылда тыва театрының тургустунганындан бээр 60 чыл оюнда аңаа "Тываның Улустуң артисти" деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол атты тыва театрда санныг-ла артистер эдилеп чоруур.

Оң-биле чаңгыс школага кады өөренимээн-даа болзумза,

ойнаан омур-хевирлери шупту эргим болур чүве, ону эки, мону багай деп чугаалап шыдавас мен" — дээр кижиле болду. Кым кижиле бодунуң ажылынга үнөлөп берип чоруур боор, оң-биле мен база чөпшээрештим.

Ынчалза-даа мээң көргеним Салчак Токаның "Дөңгүр-оолда" Дөңгүр-оол, Виктор Көк-оолдуң "Хайыраан ботта" Хам-оол, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, делегей чергелиг чогаалчы Чингиз Айтматовтуң "Хун дурту вектен кыска" деп ши-

Бөгүн —
Делегейниң
театр хүнү

театрының сценазынга В.И.Ленинниң омур-хевирин ойнаар артист кылдыр театрың чогадыкчы коллективинден Александр Салчак шилиттинген турган. Белеткел ажылдары кидин түлүк чоруп турда, бир катап могап турупкан артистер бичии хөөрежипкен улус чүве-дир. Автобус доктаамыңа чанар дээш чедип кээрге, автобус келбес боорга, турупкан артист сандайга удумзурап орда, шагдалар келгеш, эзириктер сергедир черге аппарып хондурган. Партияның чагырып дужаар үезинде "ондактыг" черге хонган кижиле Ленинниң ролун канчап ойнаар боор дээш оң ойнаар эргезин казып каапкан дээр болгай. Солун-на үе турган аа!

Бир катап Александр Салчак Самагалдайга көрүкчүлөр-биле ужуражып турда, бир көрүкчү мындыг айтырыг салды: — Намдараа артист "бурганнаан" соонда, Ленинниң омур-хевирин тыва сценадан чиде берди, силерде Ленинниң омур-хевирин тургузуптар хире салым-чаяан бар-дыр, ойнап көрүнерзе кандыгыт?

— Артист кижиле омур-хевирин тургузарын боду шилип албас, ону режиссер, театрың чогадыкчы коллективи шийтирилээр чүве, бүзүрээр болза, шыдаар мен — деп харылап турганын утпаан мен.

Кижиле күзээнин чедип алып, Партияниң идеология Александрга Ленинниң ролун ойнаарын чөпшээрбээн-даа болза, 1999 чылда ол бодунуң 50 харлаанын таварыштыр юбилейлиг концертин көргүзүп тургаш, боттанмаан күзелин боттандырып, шынап-ла, Намдараадан дора эвес Ленинниң ролун ойнап кагды ийин. Ону көрүкчүлөр утпаан

М.Ворфоломеевтин "Көжөгелер" деп шиизинден көргүзүг. Рольдарда артистер О.Чөлбөней, А.Ооржак, А.Ширин-оол, А.Салчак, Д.Монгуш.

студент чылдарывыстан бээр таныжар болгаш биче сеткилдин, бөдүүнүң хүндүлээр кижиле мен. Ат-алдарлыг артист-даа апаргаш, кижизиг мезү-шынары, ээлдек-эвилени, сагыш човаачал, дузааргак чоруу хевээр. Чамдык эштер бичии-ле өрү көдүрлү берзе, "мойнун долгай-ла бээр" болгай. Ындыглар артисттерниң аразында безин бар. "Эң-не уттундурбас ойнаар омур-хевирлери кысказы-биле чугаалап болур силер бе? — деп мээң айтырымымга, ол: "Артист кижиге

төрүмелинден салым-чаяанны-биле уттундурбас омур-хевир кылдыр сцена кырынга тургузупканын көрүкчүлөр кайын уттур деп.

Артист кижиниң амыдыралына солун ужураалдар, уттундурбас болуушкуннар, хөктүг чугаалар дээш, чүү турбас дээрли аан. Александр Халарбаевич мээң бир мындыг солун төөгүнү-даа чугаалады. Октябрьниң Социалисттик Улуг Революциязының 70 чыл оюн байырлаар деп бүдүн чурт динмиреп турар үеде тыва

боор.

Экономиктиг кризистин чылдарында безин тыва театр Сибирде чүгээр ажылдыг театрларнын санынга турган. Чамдык хоорайларга театрлар безин буураашкына таваржып турган болгай. Экономиктиг кризис ындыг айылыдыг, ол чүгө экономикага, бүдүрүлгеге хамаарышпас, чоннуң культурлуг амыдыралын безин "боой" туда бээр. Бистиң театрың артистери сөөлгү чылдарда Сибирь зона-

(Уланчыгы 8-ки арында).

Биче бүдүрүлгелер

КЕЛИР ҮЕЗИНГЕ БҮЗҮРӨЛДИГ

Тыва Республикада бетон кылыглар бүдүрер кара чаңгыс "Сардаана" деп ажык акционер ниитилел бар.

Ооң директору Борис Иванович Очурнуң биске дыннатканы биле алырга, Тыва Республикада чоруп турар тудуг ажылдарын бетон кылыглар-биле чүгле ооң бүдүрүлгези хандырып турар. Беш, тос каат бажындар адаа (фундаментизи) салыр бетон блоктар, дээвиір кылдыр дуглаар плиталар, соңга-хаалга "перемычкалары", чер адаа-биле чорудар чылыг трассазының ханалары дээш, чүңү тудугларга хереглес боор. "Сардаана" ААН-

де ол бүгү чүүлдерниң шуптузун бүдүрүп турар. Ынчангаш Тыва Республикага чоокчу чылдарда туттунган Камбы-лама эргелели, чуртталга бажындары, школалар чүгле бо бүдүрүлгениң үндүргени бетон кылыглары-биле туттунган.

"Сардаана" ажык акционер ниитилел "Тыва автоорук" эргелели-биле керээ-дугуржулга эзугаар ажылдап тургаш, Каа-Хемни кежир чаа көвүрүгү болгаш өске-даа бичии көвүрүг-лерни кылырынга ажыглар демир-бетон кылыгларны чагыг эзугаар чогуур үезинде бедик шынарлыг кылдыр кылып берип турган. Бүдүрүлгө чүгле тудугларга эвес, чоннун аргыжар оруунун септелгелеринге база улуг хуузун кирип чоруур. Борис Иванович — аажок туруштуг, чаарткыч бодалдыг, бурунгаар көрүштүг, төлөптиг удуртукчуларның бирээзи. Рыноктуң берге

үезинде ол чүгле бүдүрүлгезин камгалап арттырган эвес, чонга ажылдаар олуттарны немей тургузуп, республиканың социал-экономикага хөгжүлдезинге төлөптиг үлүүн кирип чоруур. Бир эвес "Сардаана" ААН демир-

Амгы хүннерде туттунуп турар улуг тудуглар халдавырлыг аарыглар эмнелгези, уруглар аш-чеми кылыр цех, Арбитраж болгаш Дээди судтар бажындары, музей тудуу база-ла бо "Сардаананың" бетон кылыглары-биле туттунган турар. Ынчангаш бо бүдүрүлгө республиканың тудуунун сайзыралына улуг рольду ойнап турар болгаш моон-даа соңгаар ойнаар дээрзи илден болду.

Бетон кылыгларга ол бүдүрүлгөде арматура, хевирлээр цехтер, холуксаа, бетон кылыр чер, механизация, транспорт цехтери ажылдап турар. Арматура, цемент, химикаттар, электродтар дээн чижектиг материалдарны олар соңгаар хоорайлардан садып ап турар. Арткан

хемчээли 3000-3500 рубль. Шалынны озалдатпайн төлөп турар. Ажылчыннарны ажылдаар идик-хеп, саваң, порошок-биле хандырып турар. Ажыл үезинде хүнде бир катап халас чемгерер. Повар Татьяна Александровна Васильева бодунун кылганы амдангы аш-чем-биле 40 ажылчынны халас чемгерип турар. Аш-чемге колдуунда ногаа аймаандан кылган сүүзүнүг чемнер, сүттү берип турар. Оон ынай автобус-биле эртен эрте бажындарындан ажылдаар черлеринче эккеп, кежээ дедир чедирип турар. Амгы хүннерде ук бүдүрүлгөге аныяк тудуг инженерлери, электриктер херек бооп турар. Бүдүрүлгө хей электри энергиязы ажыглар болгаш, айда чырык, чылыг дээш 70 муң рубльди төлөп турар. Өрези чок. Эң эки ажылдыг деп хевирлээр цехте Мерген Олай, Слава Хертек, Шолбан Коңгар, холуксаа, бетон кудар черде Эдуард Түптеңги, Наталья Князева, арматура цегинде Дима Тыртык-Кара, Шолбан Очур дээш, өскелер-даа санадып турар.

Чоокта чаа бүдүрүлгө котельнаязынга ийи чаа котелду, улуг өртектиг сордурулга системазын база тургускан.

Тыва Республикага тудуг, септелге ажылдары кажан-даа үзүктөлбөс болгай. Ынчангаш "Сардаана" ААН-ниң хереглекчилери кажан-даа үзүлбөс. Ынчангаш ук бүдүрүлгө моон-даа артык хөгжүп сайзыраарын, чүгле Тываны эвес, харын-даа Сибирь девискээрин эң херектиг тудуг кылыглары-биле хандыра улуг корпорация чедир хөгжүүрүн йөрээп, ээзи Борис Иванович Очурга улуг келир үени күзөп каалынар.

Борис Ондар.

Белен дээвиір плитазын элтей салып тур.

Бөлүк ажылчыннар хоюткузун хынап турлар.

бетон кылыгларны бүдүрбейн турган болза, туйбу-биле демей бетон кылыгларны Саян артындан дажыглар ужурга таваржыр ийик бис.

материалга Тываның сай, элени ажылаттынып турар.

Бүдүрүлгөде бо хүннерде 75 кижии ажылдап турар. Акшашалыңның ай санында ортумак

ЭТКЕН СӨЗҮН ЭЭЛЭЭР

Амгы үениң байдалы-биле алырга, хей-ниитиге, чонга ажык-дузалыг биче бүдүрүлгелер ол-бо черлерде тургустунуп турары демделексенгиз. Ындыг бүдүрүлгелерни тургузарынга тус черлерде эрге-чагырга органнары деткимчени көргүзүп турар. Баштай чээли-биле акшатегерик, кандыг-ла-бир материал алгаш, оон чоорту өзектелип, хөнүп, бут кырынга туруп, "балдыр дыңзып", ажыл-агыйы шуудап чоруй баарлар.

Ындыгларның чижээнге Алдан-Маадыр суурда Алексей Минчиір-оолович Ондарны хамаарыштырып болур. Ол эрткен чылын Сүт-Хөл кожуун чагыргазындан 3 муң акша чээлизиң алгаш, херек бижиктерни бүрүңү-биле негелдег дүүштүр четчелээш, чугай бүдүрер тускай бичии бүдүрүлгени тургускаш, ажылын шуудаткан. Суур чоогунда Хавак-Кыры деп черде чугай өрттедиринге таарышкан черни шилип алгаш, Хорум-Даг чоогунун шилиттинген даштыг Уттүг-Хаядан дашты сөөртүп тургаш, кызымаккай ажылдааш, 8 тонна чугайны өрттеткеш, ону кожуун девискээринин албан организациялар, амы-хуузуңда кижилерге садып-сайгаргаш, баштай чээп алган 3 муң рубльди доораан дедир эгидип, өрезиң төлөөш, ажылдап турган 6 хире ажылчыннарының ажыл төлевирин четчири-биле төлөөш.

Алызындан ажыл-ишке сундулуг, амыдырал дээш чүткүлдүг Алексей Ондарның бүдүрүлгө-

зинде хей машина-техника-даа чок. Хуузуңда чүк сөөртүр самосвалдыг, чиик машиналыг, олла. Хамык ужуур хей машина-техникада эвес болгай. Чаңгыс-даа техниканы чөптүү-биле камналгалыг ажыглар болза, кандыг-даа үлө-херекти бүдүрүп алырла болгай. Ындыг чурумга чагырткаш, Алексей ажылын хөнүде бергени ол.

Оон ангыда Алексей кедээ ажыл-агый кооперативиниң ажыл чок турган ыяш дилдирер пилорамазының чазаныр черин эзулуг ээзи болуп, Манчүреккен чудуктарны сөөртүп эккелгеш, хереглекчилерни үе-үлөп дилиг материалдары-биле хандырып турар. Ол ышакша чазаныр мастерскаяга база-ла янзы-бүрү херекселдерни кылып турар.

Бир эвес ажылдың бүдүрүкчүлүү эки болур болза, ону хереглекчилер саадатпайн садып алгаш баарлар. Ынчангаш Алексейниң чугайының шынары эки боорга, оон ээзи хей бооп турарының ужуру ында. Чоокта чаа Алексей Ондарга ужуражы бергеш:

— Ажыл-агый кайы хире чоруп тур, Алексей Минчиір-оолович? — деп оон сонуургадым.

— Агаар-бойдустун байдалы экижил, час дүшкени-биле ажыл кидин-не эгелей берген. Ам бо чылын Алдан-Маадыр адаларының тура халышкынының 120 чыл ою болур болгай. Ол улуг байырлалга кижии бүрүзү тө-

лөптиг, чүткүлдүг күш-ажылчы байдал-биле уткуур ужурлуг. Ооң-биле чергелештир хоорай, суурларның чаагайжыдылганы эгелээр. Ынчан чугай эргежок чугула хереглеттине бээр. Ак чайт кылдыр чугайлап каан чүңү-даа көөрге, көрүштүг, карак чылчырыктаар боор ышакжыгай.

— Бо чылын база-ла кожуун чагыргазы 4000 рубльди дедир эгидер чээлиге берип дузалады. Доктаамал ажыл-агый чок 8 аныяк оолдарны эвилелдеп алдым. Хемчик кежилдир дужувуста Уттүг-Хаядан дашты сөөртүп эккел алдым. Чугай өрттедиринге херектиг кургаг ыяш база-ла белен. Бистин мурнувуста сорулга улуг. Эки шынарлыг 20 тонна чугайны өрттедип белеткээр сорулгалыг бис. Чугай өрттедири эң-не кадыг-берге, нарын ажылдарның бирээзи болгай. Эткен сөстү ээлеп, эчизинге чедирип, туткан соонда туруушкун чок ажылдаар апаар — деп, Алексей Минчиір-оолович бүзүрөлдиг чугаалады.

Азаан сөзүн ажыл-херек кырынга боттандырап Алексей Ондар чүгле чугай өрттедири-биле кызыгаарлаттынмайн, тараа тарааш, оон чаагай дүжүттү өстүрүп алгаш, кажээ сынамас кайгамчыктыг семис хаваннарны доктаамал азырааш, оларның ээдин саарып-сайгаргаш, амыдырал-чуртталганын улам байлакшыдып турар. "Сөглөөн сөс — керткен ыяш" деп чечен-мерген сөстү хажык чокка күсөдип чоруур Алексей Ондар

ажы-төлүнү авыралдыг авазы Лариса Мөңгеевна-биле эптиг-найыралдыг, эгин кожа чурттаарының, амыдыраарының хыын тыва бергеннери ол деп санаар апаар.

Бир талазында, чугай өрттедип ажылдаары кадыг-берге, чымыштыг, кижиниң кадыкшылынга хоралыг болгай. Ынчангаш Лариса Мөңгеевна ында ажылдап турар оолдарның эмчизи болгаш, оларның кадыкшылын доктаамал хайгааралга ап турар. Кижиниң байлаа кадыкшыл дээрзин ол кончуг эки билер. Чаңгыс эп-сеткилдиг болурга ажыл бүдүңгүр болуру чугаажок. Каас-тодуг чуртталга карак кызыл ажыл-иште дээрзин кым-даа маргыжып шыдаас. Ооң-на хараазы-биле Алексей Минчиір-ооловичиниң, Лариса Мөңгеевнаның амыдыралы бай-байлак болганы билдингир.

Өре-шире эңдере "тарывас" — чээп алган дузаламчы акшазын бодунун-на эш-өөрү-биле демнежил тургаш, бүдүрген продукциязы-биле удур-ла төлөп турар болганындан Алексей Ондарның бүдүрүлгези быжыгып бар чыдар дизе, чазыым-даа хей амьдыралга хүн бүрүде эргежок чугула, хереглелге черле хереглеттине бээр аккыр өнүгү чугай бүдүрер Алексей Ондарның бүдүрүлгези эрткен чылдан-даа хей продукцияны бүдүрер дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ЧАА КАДРЛАР ХЕРЕК

Февраль 27-де ТР-ниң курсанэпидхайгаарал төвүнүң хуралдаар залынга ук албаның ажылының 2002 чылгы түннелдерин болгаш 2003-кү чылда чорудар албан-хүлээлгелериниң чаа укланышкыннарын чугаалашкан хурал болган.

Ук хуралга кожууннардан болгаш хоорайлардан 40 санитар эмчилер киришкен. Сес эмчи билдинмес чылдагааннар-биле келбээн. Кол илеткелди ТР-ниң курсанэпидхайгаарал төвүнүң күрүнениң кол санитар эмчизи Л.М.Ооржактын даандырганы-биле ооң оралакчызының хүлээлгезин күсөдип турар Ольга Достай-ооловна Ховалыг кылган. Ук илеткелге Ольга Достай-ооловна чоннун кадыкшылынга, санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруунга хамаарыштыр РФ-тиң Чазанын үндүргүлөөн федералдыг хооилуларын күсөлдөзүнче онза кичээңгейни салган. Чоннун кадыкшылынга, арыг-шевер чоруунга хамаарыштыр ТР-ниң курсанэпидхайгаарал төвүнүң ниити кылып чоруткан ажылдарында көскү чедишкенин бар-даа болза, чамдык чедир кылдырмайн турган ажылдар бары ук илеткел соонда илерээ. Эң ылангыя саң-хөө, техника база кадрлар талазы-биле ажылдар элээн нарын болган. Ынчангаш хурал бо үш айтырыгже онза кичээңгейни салган.

Ук нарын айтырыгларга хамаарыштыр ТР-ниң күрүнениң санитар-эпидемиологтуг албанының кол санитар эмчизи Л.М. Ооржак хуралга тайылбыр кылган. Шынап-ла, мурнуку чылдарда санэпидхайгаарал албанынга кадрларга хамаарыштыр ажыл арай аскап турган. Ынчалза-даа бо чылын Кызылдың эмчи училищезинче санитар-эпидемиолог эмчилерге дузалакчылар болур кылдыр 48 оолдар, кыстарны өөредип кийрген. Оон мурнунда Кемеровонун эмчи академиязы-биле керээ чаргаш, 5 кижини ынаар өөредип чоруткан турган. Оларның чамдыгызы янзы-бүрү чылдагааннар-биле дедир чанып келгилээн. Чогум бо чылын Иркутск, Кемерово хоорайлардан 1-1 аныяк эмчилер доозуп кээр.

Ынчангаш ук айтырыг үргүлчү улуг кичээңгейге турарын, школаларга, үстүк класстарга лекция, беседалардан чорудуп тургаш, өзүп оор аныяктарны санитар-эпидемиолог, бактериолог, гигиенист эмчи мергелдеринче хаара тударынын чугулазын Любовь Маадыр-ооловна онзалап демделгезин.

Чогум Кызыл хоорайда ТР-ниң курсанэпидхайгаарал төвү чоокку чылдарда эң эки эмчи кадрлар-биле четчелеттинген. Эң ылангыя санитар-гигиеналыг лабораторияда Ольга Юрьевна Ростовцева эргелекчинин хүлээлгезин күсөдип эгелээнде, ында байдал көскүзү-биле экижээп дээрзин Л.М. Ооржак демделгезин. Моон соңгаар кожууннарда курсанэпидхайгаарал төптөрин аныяк кадрлар-биле четчелээри — амгы хүннерде кол айтырыгларның бирээзи бооп турар. Оон-биле кады саң-хөө, техника талазы-биле айтырыглар база шийттирлеттинер ужурлуг.

Борис ОНДАР.

ДЫҢНАДЫП

Чеди-Хөл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кезигүнүнүн бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазына депутат мандаттарының хуваалдазынче кириген кандидаттарның даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, сонгулда блоктарына, хөй-ниити каттыжышкындарына, Чеди-Хөл кожуунун Төлээлекчилеринин тус чер хуралына, сонгукчуларның албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлеринин аайы-биле оларга Чеди-Хөл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының составының (бадылаар эргелиг чаңгыс кезигүн) кезээн томуйлаар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнин ТР-нин Төп сонгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Чеди-Хөл кожуунун девискээр сонгулда комиссиязының составынче саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден бир ай дургузунда дараазында адресче кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы, каб.210, тел: (39422) 1-10-09).

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы.

ЭРЕСТИГ МАЛЧЫН

Ыраккы Кара-Хөлде чурттап чоруур хоочун малчын Александр Сүгереконна Кужугет, алдан хар чедип олар хирезинде, кончуг эрес. Малчынның чурттап олар девискээринде бөрүлөр көвүдээн. Бо чылын ол үш бөрүнү дузактап өлүргөн. "Дөрт буттуг бөрүлөр-биле демисежиш шыдаар-дыр мен, чүгле ийи буттуг бөрүлөр алдырбайн тур" — деп, ол хомудап чугаалап олар.

Ол бүдүн чыл дургузунда бөрүлөргө чүгле 4 хоюн алыскан. Хоочун малчынның малы бо кышты хүр-менди ажып турар.

Борис МЕДВЕДЕВ, аңныр эргелелин уруг охотоведи.

ЧЕДИР ҮНӨЛЭЭН БОЛЗА...

(Төнчүзү, Эгези 6-гы арында).

зынга театрлар аразында болгаш түрк дылдыг театрлар көрүлдезинге киришкеш, доктаамал шанналдыг черлерни ап келген. Аңаа Александр Салчактын кириген улуг-хуузу эвээш эвес.

Чогаадыкчы ажылы, ойнатынмаан омур-хевирлер кезээде ону дүвүредип чоруурун чугаалажып оргаш эскердим. Тыва театрда кандыг-даа драматургтарның, делегей чергелиг классиктернин шиизин тургузуп болур талантылыг артистер бар, театр дериг-херекселдер-биле хандырттынганы база багай эвес, чүгле саң-хөө талазы-биле деткимче херек чүве-дир ийин дээрзин чугаалап орду. Александр Халарбаевичинин чугаазы-биле алырга, театрның техниктиг ажылдакчылары кончуг бедик деңгелде, ылаңгыя чурукчу В.Шульга бургандан чаяатынган театр чурукчузу кижжи чүве, кандыг-даа шиини бедик деңгелге, каастап шимептер дээр кижжи болду.

Хоочун артистин чугаазында бүрүнү-биле каттыжар мен. Театрда бо хүнде кайгамчык салым-чаяанныг артистер бар, оларның үнелиг талантызы ажыттынмайн чор ийин. Артист кижжи "мен бо рольду, азы ону ойнаар мен" деп боду шийтпирлевес боор чүве чорду, ону режиссер шийтпирлээр апаар. Бир катап

солунга, чогаалчы Черлиг-оол Кууларның Ляндуп Солун-оолдун чогаадыкчы талантызынга хамаарыштыр бижээн чүүлүнде Солун-оолдун талантызы чедир ажыттынмайн чор, шак ындыг ши театрның сценазынга тургустунмаан дээн хевирлиг демдеглээн чүве. Тыва чогаалчылар ши жанрының талазы-биле кончуг кошкак ажылдап чорлар, шыны-биле чугаалаарга, бедик деңгелдиг профессионал драматургтар бар эвес, ши бижип чоруур чогаалчылар режиссер-биле кады ажылдаар болза, ынчан чогаал бодунун амыдыралчы туружун тыва бээр. Бо дээрге мээң бодалым-дыр, чогаалчы кижжи чогаалды канчаар бижирин боду-ла билер ынаан.

Артист Александр Салчактын салым-чаяанныг талантызы ажыттынмайн барган деп чугаалап шыдавас мен, оон ойнап кааны уттундурбас омур-хевирлери артисти бедик ат-алдарга чедиргенин билер бис. Ону чогаадыкчы ажылдар, чаа бодалдар улам на чалгыннадырып чоруур. Ол хире ат-алдарлыг улуг артизвиске бо хүнге чедир РФ-тин алдарлыг артисти атты тывыспаанынга ооң талантызының мөгейкичлери хомудап чоруур. Шынап-ла, ооң салым-чаяанныг талантызын чедир үнөлээн болза, тыва театрда ындыг бедик атка төлептиг артистин бирээзи ол.

Сергей ХЕРТЕК.

КОЛЛЕГИЯ БОЛГАН

Чоокта чаа Суг-Аксы суму чагыргазының коллегия хуралы болуп эркен. Аңаа часкы белеткел, ногаажыдылга, чаагайжыдылга, электроэнергия талазы-биле чугула айтырылганы чугаалашкан. Кожуун төвүнде бүгү албан черлеринин, организацияларның удуртукчулары киришкен.

Суму чагыргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Е.Б.Ондар суурда ниити байдал талазы-биле кыска дыңнадыгны кылган. Үстүнде айтырылгаларга хамаарыштыр кожуун чагыргазының ажылдакчызы А.К.Ооржак, көдээ ажыл-агый

эргелелин даргазы А.К.Сарыглар, почта харылзаа албанының даргазы Б.Д.Ховалыг, ниити болгаш профессионал өөредилге килдизинде инспектор А.С.Сарыглар болгаш эскелер-даа санал-аналын берип, чамдык айтырылгаларга арга-сүмени бергенер.

Төлээлекчилерин кожуун хуралының даргазы М.Б.Донгак эде тургузар чамдык ажылдарга доктаган. Суму чагыргазының даргазы К.С.Ооржак тус-тус коллективтерин моон соңгаар кылыр ажылдарының сорулгаларын таныштырган.

Бораш ОНДАР.

УТТУНДУРБАС

Ниити культуразының кудундан ийикпе, черле ынчаш чогаал ажылын, ылаңгыя музыка чогаалын, дора бодап чугаалаар улустун "бот-тывынгыр" композиторлар дижири, а херек кырында ол куду көрүүшкүнден муңгаравайн, ытпайн-даа бойдус чаяганы-биле чонунун аразында ооң хөй агымның амыдыралының сан-түң чок "дизиглерин, чинчилерин" нарын арга—музыка-биле чуруп көргүзүп чоруурларны бистиң республикада бот-тывынгыр эвес, а анаа дорту-биле композитор деп адаарын 1993 чылдың февраль 24-те тургустунга-ла таптыг 3 чыл болуп турган ТР-нин Композиторлар эвилелин ээлчеглиг хуралына шийтпирлээн турган бис. Бот-тывынгыр деп атты солуурунга сураглыг композитор, Тыва АССР-нин культуразының алдар-

лыг ажылдакчызы Семен Луквич Бухтуев баштаан улуг-бийи композиторлар шуптувус чаңгыс үзел-бодалдыг болган бис.

Оларның иштинде Тываның Композиторлар эвилелин тургустунганындан эгелеп (1990 чылдың декабрь 15-те) ревизия комиссиязының даргазынга чаңгыс үн-биле сонгуткан бистиң аравыста "Шынгы" деп шолалыг, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Улус өөредилгезинин тергиини, сураглыг уруглар композитору Ирбен-оол Доржуевич Түлүш сөс ап чугаалааннарның бирээзи чүве...

Ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургузуп каан, шынап-ла, бистиң шынгысы джиривис дег, ажыл-ижинге бердинген, дыштаныр хүннеринде дачазындан ыравас, өг-бү-

лезинин бюджедин санап алган чоруур, а кол-ла чүве музыка чогаалын бодунун хүлээлгези кылдыр көрүп, ревизия комиссиязының даргазы деп адын чуртталгазының сөөлгү хүнеринге чедир ак сеткилди күүседип чораан "Шынгы" деп адынга төлептиг бистиң эживис чораан болза, бөгүн артында-ла театр хүнүнде, 60 харлаар турган. Дуу оранче элекке чоруй барган-даа болза, бөдүүн ишчи эживистин чаптанчыг омур-хевири бистиң сагыш-сеткиливиске кезээ меңгеде артып, ооң дугайында чараш, чаагай сактышкыннарны доюлдуурар, уттундурбас.

Батый КЕНЕШ, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Мөңгүн-Тайга кожуун, Мөген-Бүрен суму чагыргаларының өмүнээзинден күш-ажылдын, спорттун, уран чүүлүн хоочуну Кара-оол Иргитович УСПУННУҢ 60 харлаан юбилейинге холбаштыр изиг байыры чедирип, каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Мөңгүн-Тайга кожуунда күш-ажылдын хоочуннары Кара-оол Иргитович, Кадыг Тюлюшовна УСПУННАРНЫҢ кады чурттаанындан бээр 40 чыл болган ою — рубин кудазы-биле изиг байыр чедирип, каң дег кадыкшылды, ам-даа хөй чылдарда эп-найыралдыг, аас-кежиктиг чурттаарын күзедивис.

Чоок төрелдери, уруглары.

Хундулут кызылчылар, найысылалдың аалчылары!

РФКП Тыва Республика комитеди Силерни Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаты, РФКП Төп Комитединин секретары Г.Н.Биндюков-биле ужуражылгаже чалап тур. Ол Күрүне Думазында Компартия фракциязының отчеду-биле таньштырар.

Ужуражылга 2003 чылдың март 28-те Кызылдың экономика болгаш хоойлужудулга техникумунга (адреси: Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 41) 15 шакта эгелээр.

АБИТУРИЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлер яамызы РОССИЯНЫҢ УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ университетке (Москва) киреринин шилилге шылгалда конкурзун

2003 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 19-га

эрттирерин дыңнадып тур.

Тускай сорулгалыг бюджеттен олуттарны дараазында факультеттерге берген: инженер 1 олут, физика-математика болгаш бойдус эртеминге 1, медицинага 1, экология азы аграр факультетке 1, гуманитарлыг болгаш социал эртемнерге азы филологияга 1, экономиктиг, юридиктиг факультеттерге 1-1 олуттарны берген.

Бо мергежилдерге өөренир күзелдиглер 2003 чылдың апрель 15-ке чедир билдиришкенин кириер, адреси: Ленин 32, 205 кабинет. Оон аңгыда РУНУ-га телевизилг өөренир олуттар база бар, мергежили: "Делегей харылзаалары", "Хөй-ниити-биле харылзаа", "Психология", "Лингвистика", "Архитектура", "Математика", "Компьютер эртеми".

Тайылбыр алыр телефону: 1-12-75.

Доймаа Чумаревна ДОПЧУННУҢ адынга тывыскан Нарын ортумаа школазын 1998 чылда дооскан сериязы А № 35711535 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

"Шын" солунну дамчыштыр

Күш-ажылдын хоочуну, хөй уругларның иези Тамара Ондаровна Калзанны сөөлгү орукче үдээринге улуг дузаны каткан Национал банкының, Ажаалга болгаш Көдээ ажыл-агый банкыларның, № 2 эмнеп-эди-чазаар албан черинин, Көк-Тей эге школазының башкылар коллективтеринге, Эжжиг, Баян-Кол, Ийи-Тал, Хайыракадан, Шагаан-Арыг, Торгалыгдан төрелдеривиске, Шамбалыда, Сөөште кудаларывыска, Самагалдайдан эштеривиске, Хайыраканайыг кырганнар бажыңының директору Валерий Түлүшович Дондувайга, Хайыракан суму чагыргазына, эш-өөрүнге, чаңгысклассчыларынга четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Уруглары, күдээлери.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Майлопович Оюнга ооң кырган-авазы Эникпен Мандановна ТЮЛЮШТУҢ мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Саг, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улутпур килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8310. Чагыр 35.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация куркомитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.